

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

การต่างประเทศ, กระทรวง. กองบรรณสาร. แฟ้ม 2.99 หมวดสนธิสัญญา การเจรจาทำ

สนธิสัญญาเขตแดนไทย - ฝรั่งเศส, 2449 (1907).

จงจัดนิสสัย (สนิท ศตะกูรมะ), ชุน. **บันทึกเรื่องทั่วไปเมื่อมาอยู่จันทบูรณ.** สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี, 2467, แผ่นที่ 7. (เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์)

ราชกิจจานุเบกษา. เรื่องตั้งเมืองจันทบุรีแลเมืองขลุง. เล่มที่ 21 แผ่นที่ 2, วันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 125.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 24, วันที่ 15 กันยายน ร.ศ.126.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 21 แผ่นที่ 2, ลงวันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 125.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 24 แผ่นที่ 41, วันที่ 12 มกราคม ร.ศ. 127.

ศิลปากร, กรม. ร.7 ม.1/19 **รายงานการประชุมอุปราษเทศาภิบาล** ปีที่ 31, 18 มีนาคม 2468.

ศิลปากร, กรม. ร.7 ม.3/1 **เรื่องตั้ง ย้าย ตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย,** สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ 27/225, 23 มีนาคม 2468.

ศิลปากร, กรม. ร.7 ศธ.1/294 **เรื่องกระทรวงมหาดไทยสั่งประกาศยุบมณฑลกับจังหวัด,** ที่ 46/11606, 15 กุมภาพันธ์ 2474.

สจข. (จันทบุรี) **จดหมายเรื่องอำแดงสุนเป็นพาหะนำโรค,** 27 สิงหาคม ร.ศ. 119.

สจข. (จันทบุรี) ที่ 2/123 **รายงานพระเทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรีเรื่องไปตั้งอำเภอคลองใหญ่,** 12 มกราคม ร.ศ. 123.

สจข. (จันทบุรี) **ใบบอกภาษีอากรแขวงเมืองตราด,** ร.ศ. 2447-2451.

สจข. (จันทบุรี) **หนังสือแจ้งกอมันดั่งดีคูเอ ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส เมืองจันทบุรี** (สำเนา), 23 ตุลาคม ร.ศ. 117.

สจข. กบ.6.7/4 **ห้างคลากและบริษัทบ่อพลอยไพลิน บ่อนาวง บ่อทองกระบิล โอนให้บริษัทสยามซินเคต,** 11 มีนาคม ร.ศ.121 - 2 มกราคม ร.ศ.126.

สจข. กส.13/1653 **มณฑลจันทบุรีส่งรายงานการสอบสวนทำไร่พริกไทยอันเป็นอาชีพหลักของชาวจันทบุรี.**

สจข. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, "ศุภอักษรถึงเมืองหลวงพระบาง," สมุดไทยดำเลขที่ 43, จ.ศ. 1120 (พ.ศ. 2401).**

- สจข. ร.4 กท. 9 ราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1217.
- สจข. ร.5 ก.13.2/33 กรมหมื่นนครไชยศรีเสด็จตรวจราชการทหารตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ และตะวันออก, 3 มกราคม ร.ศ. 123 - 28 ธันวาคม ร.ศ. 125.
- สจข. ร.5 ก.14/23 รายงานพระยาชลยุทธตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก, 29 กันยายน ร.ศ. 114.
- สจข. ร.5 ก.14/31 รายงานพระยาชลยุทธไปตรวจราชการหัวเมืองจันทบุรี, 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ.115 - 27 ธันวาคม ร.ศ. 116.
- สจข. ร.5 กต. เล่ม 13 จ.ศ.1232 ร่างตราमीไปตามเมืองขึ้นกรมท่าว่าด้วยราชการต่างๆ.
- สจข. ร.5 กบ.6.7/4 ห้างคลากและบ่อไพลิน บ่อนาวง บ่อทองกระบิล โอนให้บริษัทสยามชินเขต, 11 มีนาคม ร.ศ. 121 - 2 มกราคม ร.ศ. 126.
- สจข. ร.5 ค 144/12(2) รายงานภาษีอากรในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ.115.
- สจข. ร.5 ค. 13.1/1 ผูกปีจีน, 25 เมษายน - 9 ตุลาคม ร.ศ. 110.
- สจข. ร.5 ค. 14.4/12 เรื่องบานแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯและมณฑลจันทบุรี.
- สจข. ร.5 ค. 14.4/21 เรื่องภาษีอากรเมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อยและได้จัดเจ้าพนักงานออกไปจัดการ.
- สจข. ร.5 ค. 16 5/14 เรื่องภาษีพื้นจันทบุรี, ร.ศ. 119.
- สจข. ร.5 ค.14 1 ซ/19 เรื่องภาษีอากรสุราเมืองจันทบุรี.
- สจข. ร.5 ค.14.4/12 บัญชีแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี ศก 116, 30 ตุลาคม ร.ศ. 115 - 7 พฤษภาคม ร.ศ. 116.
- สจข. ร.5 ค.14.4/12, เรื่องชี้แจงการภาษีอากรแก่ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ตราด ประจันตศิริเขตร์ที่จะมอบให้จัดการในศก 116, 30 เมษายน - 20 มกราคม ร.ศ. 115.
- สจข. ร.5 ต. 6/12 สนธิสัญญาระหว่างประเทศ (สัญญานานาประเทศที่เกี่ยวข้องมาถึงไทย).
- สจข. ร.5 น. 33/20 อังยีเมืองจันทบุรี, 15 สิงหาคม ร.ศ. 114 - 10 เมษายน ร.ศ. 116.
- สจข. ร.5 ผ. 14/231.2 "ข้อบังคับวิธีพิจารณาสำหรับศาลต่างประเทศ", หนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125.
- สจข. ร.5 ผ. 181/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, 28 กุมภาพันธ์ 2449.
- สจข. ร.5 ผ. 2.2/13 รายงานเรือฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี, 23 ก.ค. ร.ศ. 121 - 6 ธ.ค. ร.ศ. 123.
- สจข. ร.5 ผ. 21 รายงานพระยาศรีสหเทพไปรับมอบเมืองตราดจากฝรั่งเศสและคิดเรื่องการจัดกาเมืองตราด, กรกฎาคม - กันยายน ร.ศ. 126.

- สจข. ร.5 ฝ. 21/20 รายงานของขุนศิริคชทวีป นายอำเภอทุ่งใหญ่ ที่ 3/51, 2 มีนาคม ร.ศ.
124.
- สจข. ร.5 ฝ. 21/24 รายงานพระยาศรีสหเทพไปรับมอบเมืองตราดจากฝรั่งเศส และเรื่องคิด
จัดการเมืองตราด, 16 ก.ค. - 3 ก.ย. ร.ศ. 126.
- สจข. ร.5 ฝ. 31/12 พวกญวนกองหลวงชานามคณิศรเมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสืออยู่
ในบังคับฝรั่งเศส, 30 สิงหาคม ร.ศ. 115 - 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 115.
- สจข. ร.5 ฝ. 19/17 เรื่องสนธิสัญญาต่างๆ (ร.ศ.121-124) ที่ 218/2486 จากพระยาสุริยา
นุวัตถึงกรมหลวงเทวะวงศัโรปการ, 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122.
- สจข. ร.5 ฝ. 19/9 กรมหลวงเทวะวงศัโรปการ, 14 มกราคม ร.ศ. 122.
- สจข. ร.5 ฝ. 20/32 บันทึกการเจรจาระหว่างนายเวสเตนการ์ดกับนายโบ ผู้ว่าราชการทั่วไป
แห่งอินโดจีน, 28 กันยายน พ.ศ. 2447 (ค.ศ. 1904) ณ กรุงไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/1 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/2 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/4 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/5 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/8 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ฝ. 2008/9 เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่าย
สุราไซ่งอน.
- สจข. ร.5 ม. 2.25/40 รายงานของนายวาศ นายอำเภอทุ่งใหญ่ ที่ 964, 5 เมษายน ร.ศ. 125, เรื่อง
พลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี.
- สจข. ร.5 ม. 12/78.3 พระธรรมนุญศาลหัวเมือง, รัตนโกสินทร์ศก 114.
- สจข. ร.5 ม. 358 เรื่องเจ้าคุณเทศาตรวจการเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ. 128.
- สจข. ร.5 ม. 12.2/5 สุขาภิบาลตลาดเมืองจันทบุรี, 25 มกราคม ร.ศ. 127- 20 พฤษภาคม ร.ศ.
128.

- สจข. ร.5 ม.12.3 ที่ 90/738 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ. 124.
- สจข. ร.5 ม.2.21 ก/ 31 ที่ 1314 พระยาราชวรวงนุกุลปลัดมหาดไทย ทูลกรมขุนสมมุตย์, 3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115.
- สจข. ร.5 ม.2.25/2 ราษฎรอพยพจากเมืองเกาะกงและเมืองกำปอดเข้ามาตั้งภูมิลำเนาทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่ในท้องที่เมืองตราด
- สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.
- สจข. ร.5 ม.2.25/40.2 ที่ 3383/32673 หนังสือกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ, วันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 125.
- สจข. ร.5 ม.2.25/47 ราษฎรมณฑลบูรพาอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลจันทบุรี, 29 สิงหาคม ร.ศ. 127 - 8 กรกฎาคม ร.ศ. 128.
- สจข. ร.5 ม.28. 2/4 เลขแลเงินค่าราชการ มณฑลจันทบุรี, 29 มกราคม - 15 กันยายน ร.ศ. 129.
- สจข. ร.5 ม.28/2 เรื่องเลขและเก็บเงินค่าราชการมณฑลจันทบุรี, 29 มกราคม ร.ศ. 127 - 15 กันยายน ร.ศ. 129.
- สจข. ร.5 ม.342 เรื่องเจ้าคุณเทศาตรวจการเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ.123.
- สจข. ร.5 ม.42 ที่ 411/1826 เรื่องผู้ร้ายปลายเขตแดนเมืองจันทบุรี
- สจข. ร.5 ม.42.7 มณฑลจันทบุรีเรื่อง ทองสู๋ ลาว เขมร พม่า อพยพเข้ามาซุกพลอยในแขวงเมืองตราด, 10 มกราคม - 30 ธันวาคม ร.ศ. 121.
- สจข. ร.5 ม.42/11 รายงานพระยาศรีสหเทพจัดราชการเมืองจันทบุรี, 11 ตุลาคม ร.ศ. 117.
- สจข. ร.5 ม.42/11 รายงานพระยาศรีสหเทพจัดราชการเมืองจันทบุรี, 21 มกราคม ร.ศ. 123.
- สจข. ร.5 ย. 12/210 ฎีกาชาวเมืองตราดขอพระมหากรุณา, ร.ศ.126.
- สจข. ร.5 ย.1/12 รายงานพระยาราชวัลภานุสิขรัฐไปสืบญวนเมืงเมืองจันทบุรีที่นำของมาทูลเกล้าฯ ถวาย, 26 เมษายน ร.ศ. 113.
- สจข. ร.5 ศ.12.5/4 โรงเรียนประจำมณฑลจันทบุรี.
- สจข. ร.5 ศ.12/25 รายงานศึกษามณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 118-122.
- สจข. ร.5 เอกสารกระทรวงเกษตร กส.13/1654 กระทรวงพาณิชย์ส่งรายงานเจ้าพนักงานสืบความรู้อีคอนนอมิกซึ่งได้ทำการสำรวจเรื่องพริกไทยในมณฑลจันทบุรี.

- สจข. ร.5. บ.12/4 สัญญาเดินเรือเมล์ระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองชายฝั่งทะเล
ตะวันออก.
- สจข. ร.6 ค.18/1 อากรค่าน้ำ, 18 พฤศจิกายน 2453 - 13 สิงหาคม 2467.
- สจข. ร.6 ค.18/16 ภาษียางพารารับเบอร์, 30 เมษายน - 13 มกราคม 2463.
- สจข. ร.6 คค 1/9 รายงานเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ตรวจการมณฑลจันทบุรี, 28 กุมภาพันธ์
2458 - 9 กันยายน 2459.
- สจข. ร.6 คค.6.1/8 ถวายพระราชกุศลในการทำถนนในมณฑลจันทบุรี, 3 กุมภาพันธ์ 2458-
19 ตุลาคม 2461.
- สจข. ร.6 ม.12.2/3 สุขาภิบาลตลาดเมืองจันทบุรี, 9 มิถุนายน 2454.
- สจข. ร.6 ม.15.1/14 ถนนในมณฑลจันทบุรี, 1 เมษายน 2454-20 ตุลาคม 2456.
- สจข. ร.6 ม.15.1/32 สะพานมณฑลจันทบุรี, 10 ตุลาคม 2455-11 มีนาคม 2462.
- สจข. ร.6 ยธ. 9/71 ขุดคลองทำถนน ตะพานในมณฑลจันทบุรี, 21 ธันวาคม ร.ศ. 120 -
กรกฎาคม ร.ศ. 129.
- สจข. ร.7 ม.17/18 ทำถนนในจังหวัดจันทบุรี, 7 กรกฎาคม-26 สิงหาคม 2474.
- สจข. ร.7 ม.26.5 ก/6 จังหวัดจันทบุรี, 26 เมษายน 2471 - 28 มกราคม 2472.
- สจข. ร.7 ม.26.5/197
- สจข. ร.7 มท.4.4/3 บัญชีสัมมะโนพลเมืองทั่วพระราชอาณาจักร, 12 พฤศจิกายน - 14
มกราคม พ.ศ. 2472.
- สจข. ร.7 ศธ. 1/294, เรื่องกระทรวงมหาดไทยสั่งประกาศยุบมณฑลกับจังหวัด ที่ 46/11606,
15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474.
- สจข. ศ12/25 รายงานศึกษามณฑลจันทบุรี ร.ศ.118, 22-30 สิงหาคม ร.ศ. 118.
- สจข. ส.บ.2.41/27 บัญชีโรงสีข้าวในพระราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2472.
- สจข. เอกสารกระทรวงเกษตร กส.13/650 มณฑลจันทบุรีส่งรายงานการแนะนำการเพาะปลูก
ระเบียบสำรวจการเพาะปลูก ค่าไถสวนจับสัตว์น้ำ เริ่มแต่ ร.ศ. 131
- สนห. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 158. คำกราบบังคมทูลเจ้าเมืองจันทบุรีเกณฑ์
ไพร่ช่วยสานเสื่อคล้า, จ.ศ. 1230.
- สนห. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เรื่องบอกเมืองจันทบุรีเรื่องเรือเงินกัจฉกปล้นที่หน้าเมือง
จันทบุรี, จ.ศ. 1119 (พ.ศ. 2400).

- ห้องเก็บเอกสาร โรงพิมพ์อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ (วัดอัสสัมชัญ บางรัก). เอกสารแฟ้มที่ 1 ชุดที่ 3 เรื่องที่ 5 เรื่องจดหมายอาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล (รายงานกิจการประจำปี), 5 มกราคม 1904.
- ห้องเก็บเอกสาร โรงพิมพ์อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ (วัดอัสสัมชัญ บางรัก). เอกสารแฟ้มที่ 2 เรื่องที่ 42 เรื่องจดหมายจากอาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล จันทบุรี, 26 สิงหาคม 1907.
- ห้องเก็บเอกสาร โรงพิมพ์อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ (วัดอัสสัมชัญ บางรัก). เอกสารแฟ้มที่ 3 ชุดที่ 1 เรื่องที่ 34 เรื่องจดหมายอาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล (รายงานกิจการวัด), 10 กุมภาพันธ์ 1911.
- ห้องเก็บเอกสาร โรงพิมพ์อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ (วัดอัสสัมชัญ บางรัก). เอกสารแฟ้มที่ 3 ชุดที่ 4 เรื่องที่ 17 เรื่องจดหมายรายงานจากอาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล จันทบุรี, 12 มกราคม 2462.

หนังสือ

- ก.ศ.ร. กุหลาบ. ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, 2446.
- ก.ศ.ร. กุหลาบ. อานามสยามยุทธ. พระนคร: แพร์พิทยา, 2514.
- กฎหมายรัชกาลที่ 6 ร.ศ. 131. พระนคร: โรงพิมพ์อนุกุลกิจ, 2481.
- กรรมธิการ์ เกนิตานนท์ และคนอื่นๆ. ชอง. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2522.
- กลุ่มงานโบราณคดีได้นำ. เอกสารแนะนำโบราณคดีได้นำ 80 หมู่ 8 ค่ายเนินวง ตำบลบางกะจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี. สำนักงานโครงการโบราณคดีได้นำ จันทบุรี, ม.ป.ป.
- กุศล เอี่ยมอรุณ และ กฤษกร วงศ์กรวุฒิ, บรรณาธิการ. จันทบุรี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2544.
- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: หน่วยงานศึกษานโยบายกรมการฝึกหัดครู, 2520.
- ขจัดภัย บุรุษพัฒน์. ชนกลุ่มน้อยในไทยกับความมั่นคงของชาติ. กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2526.
- ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

- คองต์ ฟอว์บิง. ม.จ. ดำรัสดำรง เทวกุล, แปล. **จดหมายเหตุฟอว์บิง**. พระนคร: ไสภณพิพัฒน์กร, 2486.
- คณะล้างป้อมปะหวัดสาดแขวงหัวพัน. **ปะหวัดสาด-มูนเชื้อแขวงหัวพัน เล่ม 1**. เวียงจัน: โรงพิมพ์นะคอนหลวงเวียงจัน, 2542.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพงศาวดารกรุงเก่า**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515.
- เคริก เจ. เรโนลด์ส. **ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร**. เอกสารวิชาการหมายเลข 8. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ จังหวัดตราด**. ตราด: ม.ป.ท., 2500.
- จำนงศรี รัตนิน. **ดูจนวากกลางสมุทร**. ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ นายสุวิทย์ หวังหลี่ ป.ม. ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 8 ตุลาคม 2537. กรุงเทพฯ: ปาปิรุสพับลิเคชั่น, 2538.
- จิตร ภูมิศักดิ์. **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ฉบับสมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สยาม, 2540.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 19**. พระนคร: พระจันทร์, 2484.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 23**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2495.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ. เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนครเมื่อ 100 ปี**. พระนคร: อรุณการพิมพ์, 2512.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2513.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขาที่ 179/1951. พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย, 2513.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547.

ชุมชนเรื่องจันทบุรี. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล 29 พ.ย. 2514.

พระนคร: สยามคอมมิวนิสต์, 2514.

แซน ปัจจุบันนนท์. **จันทบุรี เมืองแห่งประวัติศาสตร์และความอุดมสมบูรณ์. ชุมชนเรื่องจันทบุรี.**

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล, 29 พฤศจิกายน 2514. พระนคร:

สยามคอมมิวนิสต์, 2514.

เซอร์จอห์น เบาว์ริง. **ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 1-2.** ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ

กัญจิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547.

ดวงเดือน พิศาลบุตร. **ประวัติการศึกษาไทย (ฉบับย่อ).** กรุงเทพฯ: แผนกวิชาสารัตถศึกษา

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกล**

บ้าน. จัดพิมพ์ถวายพระอรรคชายาเธอฯ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ในงานฉลองพระชันษา

ครบ 60 ปี. ม.ป.พ., 2466.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ดำรงราชานุสรณ์.** พิมพ์เนื่องใน

โอกาสเฉลิมพระเกียรติ พลเอก และมหาอำมาตย์เอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม

พระยาดำรงราชานุภาพ เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ ณ

กระทรวงมหาดไทย วันที่ 1 เมษายน 2511.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **เทศาภิบาล.** กรุงเทพฯ: มติชน,

2545.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์**

เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน. พระนคร: ดำรงธรรม, 2530.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1-2.**

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534.

ดี.พี. บรัดเลย์, แต่ง, ป่วน อินทวงศ์, แปล. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่อง**

มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม. พระนคร: ไสภณพิพรรฒธนากร, 2468.

ตราด, สำนักงานจังหวัด. **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดตราด.** กรุงเทพฯ: อักษรสมัย,

2527.

ตรี อมาตยกุล. **ประวัติเมืองจันทบุรี และ อักษรานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดจันทบุรี.** พระนคร:

กรมศิลปากร, 2500.

- เดช บุญนาค. การปกครองระบอบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458. แปลโดย
ภรณ์ กาญจนฐิติ; พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, บรรณาธิการ.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, 2532.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
2542.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. พระนคร:
องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- ธรรมคามณ์ โกวาทิ, ผู้เรียบเรียง ; หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ตีร อมาตยกุล, ผู้ตรวจสอบ. **ประวัติ
มหาดไทย (ส่วนกลาง) ภาคที่ 1.** กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2507.
- ธิดา สาระยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2529.
- ธิดา สาระยา. (ศรี)ทวาราวดี : **ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ.** กรุงเทพฯ:
ด้านสุทธาการพิมพ์, 2537.
- ธิดา สาระยา. **อดำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.**
กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2525.
- นิธิ เตียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2539.
- บรรจบ วงษ์พิพัฒน์พงษ์. **ภูมิศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย.** กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์การศาสนา, 2534.
- บริหารเทพธานี, พระ. **ประวัติชาติไทย.** พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกฎกิจ, 2493.
- บริหารเทพธานี, พระ. **พงศาวดารชาติไทย.** พระนคร: โรงพิมพ์บพิธจำกัด, 2514.
- บำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์). **ประวัติการและความทรงจำของรองอำมาตย์โทหลวงบำรุง
รัฐนิกร.** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์) ณ
จังหวัดปราจีนบุรี วันที่ 22 เมษายน 2483. พระนคร: อักษรโสฬส, 2483.
- บูรพาพิทย.** คณะผู้จัดทำ, พลตรีหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (และคน
อื่นๆ). นครนายก: กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า,
2535.
- เบาวิริง, เซอร์ จอห์น. **ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม.** ชาลวูวิทท์ เกษตรศิริ และกัณฐิกา
ศรีอุดม, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547.

ประกาศพระราชบัญญัติ และ พระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 5 ร.ศ. 117. พระนคร:

โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. 117.

ประกาศยกเลิกการเก็บภาษีภายใน. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 16.** พระนคร: โรงพิมพ์ เดลิเมล์, 2478.

ประวัธน์ จันทร. **เจ็จเหอ แม่ทัพชั้นที่ห้าปอกง.** กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2548.

ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดจันทบุรี. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2523.

ประวัติโรงเรียนเบญจมราชูทิศ จันทบุรี. จันทบุรี: จันทบุรีการพิมพ์, 2546.

पालเลกัวซ์, ฌอง แบบติสท์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม.** แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2529.

ปิยนาก บุนนาค และคณะ. **งานวิจัยเรื่อง มโนทัศน์ของมาตรฐานและคุณภาพการศึกษา ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสิ้นสุดยุค สมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ. 2411-2475).** กรุงเทพฯ: สำนักงานรับรองมาตรฐานและ ประเมินคุณภาพการศึกษา (องค์การมหาชน), 2548.

ปิยนาก บุนนาค และพวงเพชร สุรัตน์กวีกุล. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง จันทบุรีและตราด: กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450).** กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

พงศาวดารไทย ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). พระนคร: โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์การ, 2503.

พระครูธรรมสรคุณ (เขียน ขนุธสโร). **อาณาจักรจันทบูร เมืองเพนียด.** กรุงเทพฯ: ไทยรายวัน, 2544.

พิพิธภัณฑวัดบุปผาราม. เอกสารตีพิมพ์เนื่องในพิธีวางศิลาฤกษ์อาคารพิพิธภัณฑวัดบุปผาราม วันที่ 2 กรกฎาคม 2531. ตราด: ม.ป.ท., 2531.

เฟรดเดอริก อาร์เธอร์นีล, ลินจง สุวรรณโกติน, แปล. **ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะ ของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2525.

มหาดไทย, กระทรวง. **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดจันทบุรี.** จันทบุรี: กระทรวง มหาดไทย, 2524.

มหาดไทย, กระทรวง. **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดตราด.** กรุงเทพฯ: กระทรวง มหาดไทย, 2524.

- มหาอำมาตย์โท พระยามหาอมตยาธิบดี. **เรื่องเมืองจันทบุรี**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยาศีธรรมศกราช (ปัว บุนนาค). พระนคร: อุดม, 2496,
- มหาอำมาตยาธิบดี, พระยา. มหาอำมาตย์โท. **เรื่องเมืองจันทบุรี**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยา ศีธรรมศกราช (ปัว บุนนาค). พระนคร: โรงพิมพ์อุดม, 2496).
- มอฟเฟิท, แอ็บบ็อต โลว์. **แผ่นดินพระจอมเกล้า**. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520.
- มานิจ ชุมสาย, ม.ล. **เอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มของทางราชการ ซึ่งอยู่ใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส**. กรุงเทพฯ: เฉลิมนิจ, 2520.
- ราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา), พระยา. **ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญาระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส**.
- รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลจันทบุรี 22 สิงหาคม ร.ศ. 118. **เรื่องมณฑลจันทบุรี ร.ศ. 117 - 137**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม 2543.
- แลงการ์ด, โรแบร์; ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ วิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์, บรรณาธิการ. **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2526.
- วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต, แปล. **แผ่นดินพระนั่งเกล้า**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530.
- วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดตราด**. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2542.
- วิชัย อุดมสมบูรณ์ดี. **การเลิกทาสกับวิวัฒนาการทางรัฐประศาสนศาสตร์ไทย: ศึกษากรณีกระบวนการในเชิงนโยบายสาธารณะ**. งานวิจัยรัฐประศาสนศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- วิบูลย์ สิริตระกูล. "ประวัติศาสตร์ในจังหวัดจันทบุรี." **หนังสือที่ระลึกพิธีเปิดอาคารที่ทำการศาลจังหวัดจันทบุรี วันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2441**.
- วิลเลียม จี. สกินเนอร์. **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

- วิเศษ เพชรประดับ. โบราณวัตถุชิ้นสำคัญในพิพิธภัณฑวัดบุปผาราม. ใน **พิพิธภัณฑวัดบุปผาราม จังหวัดตราด**. จัดพิมพ์ในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑวัดบุปผาราม. ตราด: ม.ป.ท., 2535.
- วิสิทธิ์ ประวัตินุกร. "ประวัติเมืองจันทบุรี," ใน **พิธีสถาปนาหอการค้า จังหวัดจันทบุรี**. จันทบุรี: จันทนิมิต, 2529.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5: ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์**. เอกสารประกอบการสัมมนาเพื่อแนวทางการวิจัย "100 ปีแห่งการปฏิรูปการปกครองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พัฒนาการและผลกระทบต่อ สังคมไทย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 17 ม.ค. 2534. (เอกสารอัดสำเนา)
- ศรีศักร วัลลิโภดม. **ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538.
- ศิลปากร, กรม. **ชีวิตและงานของสุนทรภู่**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.
- ศิลปากร, กรม. **บันทึกสัมพันธ์ภาพระหว่างประเทศสยามกับนานาประเทศ เล่มที่ 36-52**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2539.
- ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 18**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2509.
- ศิลปากร, กรม. **พงศาวดารภาคที่ 31**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.
- ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2477.
- ศิลปากร, กรม. **ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประกอบ หุตะสิงห์ ม.ป.ท., 2537.
- ศิลปากร, กรม. **แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าขาย แลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2538.
- ศิลปากร, กรม. **เอกสารของครอว์ฟอร์ด**. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ การศาสนา, 2515.
- ศิลปากร, กรม. **เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2514.
- ศิลปากร, กรม. **รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532.
- สง่า กาญจนาคพันธุ์. **ประวัติการค้าไทย**. พระนคร: บำรุงสาส์น, 2516.

- สุวรรณค์ สุวรรณโชติ. ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง
ระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449. กรุงเทพฯ: หน่วยงานศึกษานานาชาติ กรมการฝึกหัดครู, 2520.
- สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน บัจจสานนท์. กรณีพิพาทไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำ
เจ้าพระยา ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: กรมยุทธศึกษาทหารเรือ, 2510.
- สาครคชเชตต์, หลวง. "ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีและปกครองเมืองตราด." ตราดรำลึก. กรุงเทพฯ:
กระทรวงมหาดไทย, 2515.
- สาครคชเชตต์. (ประทวน สาคริกานนท์), หลวง. จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึด
จังหวัดจันทบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ แกรมมี่, 2539.
- สุเทพ สุนทรภักซ์. มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548.
- สุภาวค์ จันทวานิช และคณะ. ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและภูมิลำเนาเดิมที่เฉาซัน: สมัย
ที่ 1 ทำเรือจางหลิน พ.ศ. 2310-2393. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2534.
- สุมิตร ปิติพัฒน์. ศาสนาและความเชื่อไทดำในสิบสองจุไทย สาธารณรัฐสังคมนิยม
เวียดนาม. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.
- สุรษา สุพรรณไพบุลย์. การศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ชาวของ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย, 2530
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์. เรื่องแผนที่ภาษาของชาติพันธุ์ต่างๆ ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2544.
- เสถียร ลายลักษณ์. ประชุมกฎหมายประจำศก (เล่มเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดลิแมร์,
2483.
- เสถียร สุกไสภณ. ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2521.
- แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึง
รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394). กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2515.
- หนังสือที่ระลึก 35 ปี ตระกูลลิ้ม จันทบุรี. ม.ป.ท.ฯ จันทบุรี, 2546.
- หนังสือที่ระลึกงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ จังหวัดจันทบุรี. จันทบุรี: จันทบุรีการพิมพ์, 2500.
- หนังสือเทศาภิบาล เล่มที่ 1 ร.ศ. 125. พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, 2449.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์, พ.ศ. 2325-2416. พระนคร:
พิมพ์เนศ, 2521.

องค์การคำครุสภา . ประชุมพงสาวดารภาคที่ 66 - 67. กรุงเทพฯ: องค์การคำของครุสภา, 2512.

อนุสรณ์สมโภช 275 ปี ของการตั้งวัดพระแม่ปฏิสนธินิรมล จันทบุรี. ม.ป.ท.: 2528.

อภิรักษ์ณั เกษมผลกุล. รายงานการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เฉลิมพระเกียรติเรื่อง "ตามรอยเสด็จฯ เกาะช้าง จังหวัดตราด". ตราด: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดตราด กระทรวงวัฒนธรรม, 2548.

อรรรรณ ใจกล้า. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. งานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี, 2539.

อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ 5 จังหวัด คือ จันทบุรี ฉะเชิงเทรา ตราด นครนายก ระยอง. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2482.

อานัฐชัย รัตตกุล. ตำนานไปรษณีย์ไทย พ.ศ. 2231 - ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2532.

อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน. พระนคร: แพร่พิทยา. 2514.

อาร์เธอร์นัล, เฟรเดอริค. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383 -2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. พระนคร: กรมศิลปากร, 2525.

เอิบเปรม วัชรางกูร. การขุดค้นแหล่งโบราณคดีได้นำเรือบางกะไชย 2 อ่าวบางกะไชย อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี. เอกสารประกอบการสัมมนาโบราณคดีไทย ครั้งที่ 2, ระหว่างวันที่ 24 -26 สิงหาคม 2537 ณ จังหวัดจันทบุรี, 2537.

แฮริส, เทาเซนต์. บันทึกรายวันของเทาเซนต์ แฮริส. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515.

Wang Wei-Min. ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2535.

วิทยานิพนธ์

จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ. วิฤตการณ์สยาม 112. ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516.

- ทรงศรี อัจจอรุณ. การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต. วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2502.
- ทวี ธีระวงศ์เสรี. สถานภาพทางกฎหมายของชาวจีนในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต, คณะรัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- บุญรอด แก้วกัณหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411).
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2518.
- ปรารภนา ศรีวิศาลศักดิ์. ความสำคัญทางเศรษฐกิจของจันทบุรีก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2.
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- ปิยนาด นิโคธธา. บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยาม
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2416).
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2513.
- ผุสดี ลิ้มพะสุต. ปัญหาเกี่ยวกับชาวญวนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-
2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- พลกุล อังกินันท์. บทบาทของชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา
ประสานมิตร, 2514.
- มัลลิกา เรืองระพี. บทบาทชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมันรัชกาลที่
1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- สุมาลี บำรุงสุข. การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2416-2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

- สุมินทร์ จุฑาทอง. การกล่อมเกลாத่างการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัย
รัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- สุวรรณณี เครือปาน. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์อาคารที่พำนักอาศัยบริเวณถนนสุขาภิบาล อำเภอ
เมือง จันทบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2534.
- สุวิทย์ พักขาว. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126
(ค.ศ. 1893- 1907). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518.
- ไสววัตร ฤ ฤกลาง. วัตถุประสงค์: บทบาทด้านพิธีกรรมและความสัมพันธ์ที่มีต่อชุมชนในเขต
กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.
- อดิศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง
ตั้งแต่สมัยธนบุรีกับการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310- 2398. วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2531.
- อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัช
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต,
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

บทความในวารสารและหนังสือ

- คะเนิงนิตย จันทบูร. ขนกุลลา บ้านโนนใหญ่ ตำบลก่อเอ้ อำเภอเขื่องในจังหวัดอุบลราชธานี.
วัฒนธรรมกับการพัฒนา ทางเลือกของสังคมไทย เล่มที่ 2 ชนเผ่าไทยอีสาน.
กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2541.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้า
ลูกยาเธอ. ใน พระนครเมื่อ 100 ปี. หน้า 157. พระนคร: อรุณการพิมพ์, 2512.
- ฉลอง สุนทราวาณิชย์. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
ฉบับพิเศษ มหาวิทยาลัยนเรศวร (ธันวาคม, 2539). (เอกสารอัดสำเนา)

- ชิน อยู่ดี. เผ่าทอง. ใน **ชิน อยู่ดี บิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทย**. หน้า 150. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2529.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพระญวน. ใน **บรรพชาอุปสมบทวิธีฝ่ายอนันนิกาย**. หน้า 6. พระนคร: โรงพิมพ์สหวิทยาพานิชย์, 2502.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ต่อเรือรบที่จันทบุรี. ใน **ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์**. หน้า 4. พระนคร: ดำรงธรรม, 2530.
- น.ณ ปากน้ำ. "ศิลปะจีนและคนจีนในไทย". กรุงเทพฯ: **เมืองโบราณ**, 2530.
- ประไพพิศ วรวัฒน์ชัย. บทบาทหัวเมืองภาคตะวันออกกับระบบการค้าของไทย. ใน **บูรพาพิศัย**. หน้า 19. กรุงเทพฯ: กองวิชาประวัติศาสตร์ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, 2535.
- ปรารภนา ศรีวิศาลศักดิ์. ตลาดและย่านการค้าในจันทบุรี. **เมืองโบราณ** 30, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2547): 34-41.
- พินดา สงวนเลื้อวานิช. "ประวัติศาสตร์เมืองจันทบุรีจากคนท้องถิ่น". **ศิลปวัฒนธรรม** 22, 9 (ก.ค. 2544): หน้า 124-129.
- พระบริหารเทพธานี. "ประวัติจังหวัดตราด". **นาวิกศาสตร์**. 18 เล่ม 7 (9 กรกฎาคม).
- พระราชบัญญัติสัญชาติ. ใน **กฎหมายรัชกาลที่ 6 ร.ศ. 131**. มาตรา 3 หน้า 280. พระนคร: โรงพิมพ์อนุกุลกิจ, 2481.
- เพ็ญจันทร์ ประทุมวงษ์. พุดจาประสา (ภาษา) ตราด. **วารสารคณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ วิทยาลัยรำไพพรรณี** (สิงหาคม 2526): 29.
- ม.ศรีบุษรา (นามแฝง). ประวัติของชนชาติของ. **วารสารวัฒนธรรมไทย** 30, 2 (กุมภาพันธ์ - ตุลาคม 2534): 40.
- มนตรี คุรุกิจโกศล. วัดบุปผาราม. **ประชามติ** (16-31 มกราคม 2545): 5.
- วิมล พงศ์พิพัฒน์. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี. **สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน** 14 (2527): 861.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. จันทบุรี-ปราจีนบุรี กับการเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออก. **เมืองโบราณ** 16, 3 (ก.ค.-ก.ย. 2533).
- อดิศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับการค้าต่างประเทศที่มีผลต่อระบบเศรษฐกิจ ตั้งแต่ พ.ศ.2310-2398. **รวมบทความประวัติศาสตร์** (17 กุมภาพันธ์ 2538).
- อภิรักษ์ณ์ เกษมผลกุล. มอญในเมืองตราด. **ประชามติ** 12, 397 (1-15 มกราคม 2548).

- อรสม สุทธิสาคร. ชอง: ตำนานชนพื้นเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. **ชีวิตจากเงาเวลา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นอ้อ จำกัด, 2533.
- อ้อช บุนยานนท์. ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ. 112. **นาวิกศาสตร์** (15 มิถุนายน, 2474).
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม. ใน **ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิถีคิด: รวมบทความทางประวัติศาสตร์**. หน้า 48. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2543.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Adamson, Hoebel A. **Anthropology: The Study of Man**. New York: Mc Graw-Hill Book, 1996.
- Bloch, Marc. **Feudal Society**. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1961.
- Briggs, L.P., and Palmer, Lawrence. The Treaty of March 23, 1907 between France and Siam and the return of Battambang and Angkor to Cambodia. **The Far Eastern Quarterly Review** Vol. 5 (1945-46): 439-453, London: Association for Asian Studies Press, 1946.
- Chumsriphan, Surachai. **The Great Role of Jean-Louis Vey, Apostolic vicar of Siam (1875-1909) In the Church History of Thailand during the reformation period of king RAMA V, The Great (1868 – 1910)**. Rome: Ponticia Universitas Gregoriana, 1990.
- Kostof, Spiro. **A History of Architecture**. New York: Oxford University Press, 1985.
- Lynch, Kevin. **The Image of the City**. Massachusetts: MIT Press, 1960.
- Malloch, D.E. **Siam: Some General Remarks of Its Productions**. Calcutta: Mission Press, 1852.
- Mouhot, Henri. **Travels in Siam, Cambodia, and Laos, 1858-1860**. Singapore: Oxford University Press, 1989.
- Perkin, H.J. **Approaches to History, A Symposium**. London: Oxford University Press, 1964.
- Perry, Kenneth. Thailand Quarrel with France in Perspective. **The Far Eastern Quarterly**, Vol. 1: 25-42, London: Association for Asian Studies Press, 1941.

- Rungswasdisap, Puangthong. **War and Trade: Siameses Interventions in Cambodia, 1767-1851.** Ph.D.Thesis, Wollongong: the University of Wollongong Press, 1995.
- Stephen H. Robert. **The History of French Colonial Policy 1870 – 1925,** Chicago: The University of Chicago Press, 1930.
- Terwiel, B.J. **Through travellers'eyes An approach to Early Nineteenth century Thai History.** Bangkok: Duang Kamol, 1989.
- Terwiel, B.J. **Towards a history of Chantaburi, 1700-1860: the French source.** Paper presented at the International Conference on Thai Studies Bangkok: Chulalongkorn University, 1984. (Mimeographed)
- Vella, Walter F. **Siam under Rama III 1824-1851.** New York: Augustine Incorporated Publishing, 1957.
- William. Skinner, G. **Chinese Society in Thailand: An Analytical History.** Ithaca, New York: Cornell University Press, 1957.

เอกสารภาษาฝรั่งเศส

- Association des anciens élèves en France. **Les relations franco-thaïes.** ouvrage publié à l'occasion du Tricentenaire des relations franco-thaïes, Bangkok (aucune mention de date de publication)
- Chorin, R. L. P. **Monseigneur Pallegoix sa vie, son oeuvre au Siam: conference donnee le Mardi 19 Decembre 1922 au comite l'Alliance Francaise.** Bangkok: Imprimerie de la Mission Catholique, 1923.
- GALLAND Xavier. **Histoire de la Thaïlande.** Que sais-Je, Paris: Presses Universitaires de, 1998.
- GRAILLON Magaly. **Les relations franco-siamoises: l'action et la position du Siam à propos des provinces occidentales du Cambodge(1863-1947).** Mémoire de D.E.A, Université Paul Valéry (Montpellier III), 1994.
- MAUREL Gabriel. **Histoire des relations de la France et du Siam.** Thèse soutenue le 18 juin 1906, Paris: S.N., 1906.

PAVIE Auguste. Mission Pavie en Indochine 1879-1895: Géographie et voyages VII, Evénement du Siam 1891-1893. Paris: E. Laroux, 1906.

Perros. Press, Various, Catalogue des ouvrage compose par les missionatre de Siam. Bangkok: Assumption Printing, 1947.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เพิ่มข้อมูลและโปรแกรมคอมพิวเตอร์

Google Inc. <http://maps.google.com>. Google Inc. : 1600 Amphitheatre Parkway Mountain View, CA 94043. 19 December 2007.

การสัมภาษณ์

องค์อนันตสรภณ(ไพรัชน์ เหวตี้). เจ้าอาวาสวัดเขตรีนานบุญญาราม จันทบุรี. สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2550

ฉวน เอกนิกร. อายุ 68 ปี. บ้านเลขที่ 22 หมู่ 3 ตำบลด่านชุมพล อำเภอบ่อไร่ จังหวัดตราด. สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2549.

ประทุม รัตนเพียร. อายุ 84 ปี. อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดตราด. สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2549.

ประสาท ตีระนันท์. อายุ 65 ปี. 956 ถนนนครไชยศรี กรุงเทพฯ. สัมภาษณ์, 7 ตุลาคม 2450.

มีคาแอล ขวลิต อานาภรณ์. อายุ 34 ปี. อาจารย์โรงเรียนบ้านใหญ่ไทรทอง สระแก้ว. สัมภาษณ์, 1 เมษายน พ.ศ. 2551.

สวาท บัวบึง. อายุ 63 ปี. อยู่บ้านเลขที่ 12 หมู่ 3 ต. ด่านชุมพล อ.บ่อไร่ จ.ตราด. สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2549.

สามารถ อานามพงศ์. อายุ 60 ปี. ประธานบริษัทอานามพงศ์อิฐบลอก จังหวัดตราด. สัมภาษณ์, 17 มีนาคม 2550.

หลี บุญมณีชัยกุล. อายุ 65 ปี. อยู่บ้านเลขที่ 1/1 ถนนเทศบาลพัฒนา 1 ตำบลวัดใหม่ อำเภอเมือง จันทบุรี. สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2549.

ภาคผนวก

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ประเทศฝรั่งเศส แล ประเทศสยาม¹

ศุภมัสดุ จุลศักราช 1218 ปีมโรงนักษัตรอัฐศก ความเจริญงามจงมีแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อนเทอญ ด้วยชามายิศตีนาไปเลออนที่สามอัมเปรอดฝรั่งเศสกับพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร สมเด็จพระราชินีนาถสยามบรมราชินีนาถ จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชชาธิราช บรมนารถบพิตรพระจอมเกล้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศวรมหิศวเรศร์สรศักดิ์ มหันตวรเดโชไชยมโหฬารคุณ อุดลยเดชสรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุฬจักรพรรดิราชสังกาศ บวรธรรมิกราชาธิราช บวรนารถบพิตรพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ณ กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ยอมกันทำหนังสือสัญญาด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ทางไมตรีรักษใคร่กันมั่นคง เพื่อจะให้มิประโยชน์แก่ราษฎรทั้งสองฝ่าย จัดแจงการไปมาค้าขายทำมาหากินให้มีกำไรเรียบร้อยทั้งสองฝ่าย เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้ตั้งเสนาบดีที่มีอำนาจทั้งสองฝ่าย ฝ่ายชามายิศตีนาไปเลออนที่สามอัมเปรอดฝรั่งเศส ได้ตั้งมอซิเออซาเลอลุยสนิกอลามาซิมิเลียนเดอมองตัง ซึ่งเป็นขุนนางในจำพวกเลเลียงเดอะโรระ เปนราชทูตว่าการแทนชามายิศตีนาไปเลออนที่สามอัมเปรอดฝรั่งเศส ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศวรมหิศวเรศร์สรศักดิ์ ได้ตั้งให้พระเจ้าน้องเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทแทนพระราชวงษานุวงษ 1 สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาตินาครนเรนทรนารถราชสุริยวงษ สกลพงษ์ปติษฐามุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดา สกลมหารัชชาธิเบนทรปรเมนทรมหาราชวรประการ มโหฬารเดชานุกาภาพพิตร ผู้สำเร็จราชการทั้งพระนคร 1 เจ้าพระยาศรีสุริยวงษสมันตพงษ์พิสุทธ มหาบุษรัตโนดม ที่สมุหพระกลาโหม ผู้สำเร็จราชการราชการเมืองปากใต้ทั้งปวง 1 เจ้าพระยาวรวิวงษมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ผู้สำเร็จราชการเมืองตะวันออก 1 เจ้าพระยายมราชชาติเสนางคนรินทรมหินทรราชินีวิไชยราชมหัยศวริยบริรักษ์ ภูมิพิทักษ์โลกากร ทณฑฤทธิธรนครบาล เปนเจ้าพนักงานฝ่ายกรมเมืองทั้ง 5 เปนประธาน ฝ่ายเสนาบดีไทยก็ได้ส่งพระราชหัตถเลขาทรงประทับพระราชลัญจกร ฝ่ายขุนนางทูตฝรั่งเศสก็ได้ส่งหนังสือชามายิศตีนาไปเลออนที่สามอัมเปรอดฝรั่งเศส ซึ่งให้เข้ามาทำหนังสือสัญญากับไทย เห็นถูกต้องพร้อมกันทั้งสองฝ่าย ได้ตกลงกันตามข้อสัญญาที่เขียนไว้ต่อไปข้างน้านี้

¹ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่มเพิ่มเติม, หน้า 80.

ข้อ 1 ว่าตั้งแต่นี้ ซามายิศตินาโปเลออนที่สามอัมเปรอดฝรั่งเศส กับพระเจ้าแผ่นดินเมืองฝรั่งเศสที่จะสืบวงษแลราชอิศริยยศต่อไปภายหน้า กับด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ ทั้งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่จะสืบพระราชวงษแลพระราชอิศริยยศต่อไปภายหน้าให้มีไมตรีรักใคร่กันราบคาบไปภายหน้าไม่รู้สิ้นสุด คนในประเทศฝรั่งเศสแลคนในประเทศสยามจะรักใคร่กันทั้งสองฝ่ายทุกแห่งทุกตำบลทุกคน แต่บัดนี้คนฝรั่งเศสที่จะเข้ามาอยู่ในประเทศสยาม ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยจะช่วยบำรุงรักษาคนแลข้าวของตามธรรมเนียมกฎหมายฝ่ายประเทศสยามให้อยู่เปนสุขสบาย ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยเอาธุระรักษาคนประเทศอื่นซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ แห่งใด ให้มีผลประโยชน์โดยยิ่งอย่างไร ก็ให้เอาธุระรักษาคนประเทศฝรั่งเศสเหมือนกันถ้าคนในประเทศสยามไปอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ขุนนางในประเทศฝรั่งเศสจะช่วยบำรุงรักษาคนแลข้าวของตามธรรมเนียมกฎหมายประเทศฝรั่งเศสให้อยู่ เปนสุขสบาย และขุนนางประเทศฝรั่งเศสเอาธุระรักษาคนประเทศอื่นซึ่งอยู่ในประเทศฝรั่งเศสแห่งใดให้มีผลประโยชน์โดยยิ่งอย่างไร ก็ให้เอาธุระรักษาคนประเทศสยามเหมือนกัน ฝ่ายฝรั่งเศสยอมรับจะให้เรือรบฝรั่งเศสเอาธุระช่วยเรือลูกค้าฝ่ายไทยในท้องทะเลแล้วยอมให้กงสุลฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่เมืองต่างๆ ประเทศเอาธุระในการเรือในการคนในฝ่ายไทยซึ่งไปค้าขายในประเทศเมืองเหล่านั้นที่มีกงสุลฝรั่งเศสตั้งอยู่ กงสุลฝรั่งเศสจะเอาธุระลูกค้าฝ่ายไทยเหมือนกันกับลูกค้าชาติฝรั่งเศส

ข้อ 2 ฝ่ายไทยจะยอมให้ชาติฝรั่งเศสตั้งกงสุล ถ้ากงสุลไม่อยู่จะยอมให้มีผู้ว่าการแทนกงสุลเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ กงสุลกิติ ผู้ว่าการแทนกงสุลกิติ จะต้องรักษาให้คนฝรั่งเศสได้ค้าขายโดยสะดวกจะได้บังคับให้คนฝรั่งเศสทำสัญญานี้ ถ้าคนฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสมีความเกี่ยวข้องกัน เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกงสุลฝ่ายฝรั่งเศส จะช่วยกันว่ากล่าวระวังรักษาให้ถูกต้องตามข้อสัญญาทุกสิ่งทุกประการกงสุลฝรั่งเศสนั้นจะมีอำนาจบังคับการได้ ต่อเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระราชทานนามสัญญาบัตรให้เปนกงสุลว่าการฝรั่งเศสในประเทศสยามจึงจะบังคับการได้ ถ้าท่านเสนาบดีกรุงเทพมหานครยอมให้กงสุลชาติใดๆ มีอำนาจผลประโยชน์ประการใด ก็ต้องยอมให้กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจผลประโยชน์อย่างเดียวกัน แล้วจะยอมให้กงสุลแลผู้ว่าการแทนกงสุลฝรั่งเศส ตั้งเสาชิงช้ากงสุลฝรั่งเศสในที่สำหรับกงสุลอยู่ แลกงสุลฝรั่งเศสจะตั้งได้ต่อเมื่อได้หนังสือสัญญานี้ ได้ปิดตราสำหรับแผ่นดินฝรั่งเศสเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ปิดตราสำหรับแผ่นดินสยาม เสร็จแล้วจึงจะตั้งกงสุลได้ ถ้ากงสุลผู้ว่าการแทนกงสุลตายกิติ มีธุระไปไม่อยู่กิติคนฝรั่งเศสจะไปว่ากับกงสุลประเทศยุโรปชาติอื่นๆ ที่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสให้ว่าการแทนก็ได้ ถ้ากงสุลประเทศยุโรปอื่นๆ ไม่มีผู้จะเอาธุระ

คนฝรั่งเศสจะมาหาเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะต้องเอาธุระคนฝ่ายฝรั่งเศสให้สำเร็จผลประโยชน์ตามหนังสือสัญญา

ข้อ 3 ว่า บันดาคนฝรั่งเศสจะเข้ามาเที่ยวแลจะเข้ามาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตประเทศสยามจะถือศาสนาของตัวฝ่ายไทยจะไม่เบียดเบียนห้ามปราม ถ้าจะสร้างวัดขึ้น จะทำได้ก็แต่ในที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยกับกงสุลฝ่ายฝรั่งเศสปรึกษากำหนดยอมตกลงกันให้ทำจึงจะทำได้ แลบาทหลวงฝรั่งเศสที่เฝ้าอยู่กรุงเทพฯ ก่อน ๆ ก็ดี บาทหลวงที่จะเข้ามาอยู่ใหม่ ก็ดี จะไปเที่ยวสั่งสอนศาสนาในประเทศสยามก็ได้ จะสร้างวัดขึ้นจะทำได้ก็แต่ในที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยกับกงสุลฝ่ายฝรั่งเศส ปรึกษากำหนดยอมตกลงกันให้ทำจึงทำได้ แบลาดหลวงฝรั่งเศสจะร้างตึกแลเรือนโรงอยู่ก็ดี ปลูกโรงสอนหนังสือเด็ก ๆ ก็ดี โรงรักษาคนไข้ก็ดี ในประเทศสยามก็ทำได้ แต่ต้องประพฤติตามกฎหมายไทย ถ้าบาทหลวงจะไปเที่ยวตามหัวเมืองก็ไปได้ แต่จะต้องขอหนังสือเจ้าพนักงานฝ่ายไทย และหนังสือกงสุลฝรั่งเศสไปด้วยเป็นสำคัญ ถ้ากงสุลฝรั่งเศสไม่อยู่จะ ขอหนังสือเอมิศตอปุศฝรั่งเศสไปแทนหนังสือกงสุลฝรั่งเศสก็ได้

ข้อ 4 ว่า แต่บันดาคนฝรั่งเศส ซึ่งจะเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศสยาม ก็ต้องบอกชื่อให้กงสุลจดหมายไว้ให้รู้ ถ้าคนฝรั่งเศสเป็นความเกี่ยวข้องกับคนในประเทศสยาม ฝรั่งเศสจะฟ้องคนในประเทศสยาม ก็ให้คนฝรั่งเศสทำเรื่องราวไปปรึกษากงสุลฝรั่งเศสก่อน เมื่อกงสุลฝรั่งเศสเห็นเรื่องความสมควรจะว่ากล่าวได้ ก็ให้กงสุลพาตัวแลนำเรื่องราวมายื่นกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจึงจะรับรับว่าให้ ถ้าคนในประเทศสยามเป็นความเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศส คนในประเทศสยามจะฟ้องคนบังคับฝรั่งเศสก็ให้คนในประเทศสยามทำเรื่องราวไป ปรึกษากับพนักงานฝ่ายไทยก่อนเมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยเห็นเรื่องราวความสมควรจะว่ากล่าวได้ ก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยพาตัวแลนำเรื่องราวมายื่นกับกงสุลฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจึงจะรับว่าให้

ข้อ 5 ว่า คนชาติฝรั่งเศสจะไปเที่ยวค้าขายในประเทศสยามได้โดยสะดวก จะซื้อขายสินค้ากับเจ้าของไม่ต้องซื้อต่อเจ้าพนักงานต่อเจ้าภาษี ไม่ให้มีผู้ขัดขวางห้ามปราม คนฝรั่งเศสเข้ามาอาศัยอยู่ได้แต่ที่ใกล้กรุงเทพฯ ในจังหวัดหนทาง 24 ชั่วโมง เข้ามาโดยกำลังเรือแจวเรือพายของไทยในทุกเมื่อทุกเวลา จะปลูกตึกปลูกเรือนปลูกโรงก็ได้ จะซื้อจะเช่าจะขายที่เรือกสวนไร่นาก็ได้ ถ้าจะซื้อที่ใกล้กำแพงเมืองวัดแต่กำแพงเมืองออกไป 200 เส้น จะซื้อได้ก็แต่ที่ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ซื้อ กับคนฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ครบ 10 ปี จึงซื้อได้ ถ้าคนฝรั่งเศสจะซื้อที่บ้านที่เรือนที่สวนที่ไร่นาให้บอกกับกงสุลฝรั่งเศส ๆ ต้องมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย กงสุลเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะช่วยว่ากล่าวให้ซื้อตามราคาสมควรแล้วจะได้ดูแลบักที่ วัดที่ทำหนังสือปิด

ตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไว้เป็นสำคัญ แลคนฝรั่งเศสที่ไปซื้อที่อยู่นั้น จะต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมฝ่ายไทยค่าธรรมเนียมที่ทำอะไรทำสวนราษฎรฝ่ายไทยบ้านนั้นเมืองนั้นต้องเสียอย่างไรก็ต้องเสียเหมือนกัน ถ้าผู้ซื้อที่ไว้นั้นคิดตั้งแต่ซื้อที่ไว้ครบ 3 ปีแล้ว ไม่ได้ปลูกสร้างสิ่งใด เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะคืนเอาที่นั้นเสียจะคิดเอาเงินค่าที่คืนให้ตามราคาซื้อไว้

ข้อ 6 ว่า พวกฝรั่งเศสในเมืองไทย เมื่อจะต้องการมีล้ามแลคนใช้สำหรับกายเรือก็ดี จะเลือกจ้างได้ในพวกไทยซึ่งว่างการของนายฤณนายยอมให้รับจ้างกับมิได้รับการจ้างของผู้อื่นก่อน และเมื่อไทยได้รับการของฝรั่งเศสเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจะช่วยกำชับให้ถือตามซึ่งได้สัญญากันเมื่อคนไทยรับใช้ฝรั่งเศสอยู่ไว้แต่ราชการ นอกนั้นมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดมาเบียดเบียพิเขาได้เหมือนหนึ่งคนฝรั่งเศสเอง ถ้าแลว่าคนไทยนั้นมากระทำผิดต่อกฎหมายกงสุลฝรั่งเศสจะส่งตัวให้แก่เจ้าพนักงาน

ข้อ 7 ว่า คนฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในประเทศสยาม จะกลับออกไปก็ได้ไม่มีผู้ใดขวางเว้นแต่เจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปชี้แจงบอกกับกงสุลฝรั่งเศสว่า คนฝรั่งเศสคนนี้มีข้อขัดขวางยังไม่ควรจะให้ออกไป กงสุลฝรั่งเศสก็จะมิให้ออกไป ถ้าแลคนฝรั่งเศสจะไปเที่ยวเดินทาง 24 ชั่วโมงที่กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา จะต้องให้กงสุลไปขอหนังสือต่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไป ถ้าคนฝรั่งเศสมีวิชาจะขอไปดูสิ่งของต่างๆ แร่แลต้นไม้แลสัตว์ต่างๆ ก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยช่วยลงเคราะห์ให้สำเร็จสมความปรารถนาของพวกนั้น จะได้มีผลประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ถ้าจะไปขุดแร่ถลุงแร่เอามาเป็นอาณานิคมต้องบอกเจ้าพนักงานฝ่ายไทยให้รู้ก่อน เจ้าพนักงานฝ่ายไทยยอมจึงทำได้ ถ้าคนฝรั่งเศสจะไปเที่ยวในทาง 24 ชั่วโมงเข้ามาก็ได้ แต่จะต้องถือหนังสือของกงสุลฝรั่งเศสเป็นอักษรไทยว่า คนนั้นชื่ออย่างนั้นรูปพรรณอย่างนั้นมีตาดหนียังนั้น จะไปธุระอย่างนั้น ๆ จะต้องปิดตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไว้เป็นสำคัญด้วยถ้าไม่มีหนังสือสำหรับตัวไปเปนที่สงสัยว่าเป็นคนหนีก็ให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจับตัวไว้แล้วจะตต้องเอาตัวมาส่งกงสุลโดยอักษมาไสยทางไมตรีในเวลานั้น

ข้อ 8 ว่า คนฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในประเทศสยามก่อนๆ ก็ดี ที่จะเข้ามาอยู่ใหม่ก็ดี จะมีการเกี่ยวข้องเป็นความกับคนฝ่ายไทยคนฝรั่งเศสจะบอกกับกงสุลๆ คิดอ่าน แล้วจะว่ากล่าวปลอบโยนเปรียบเทียบให้ยอมแล้วกันโดยดีทั้งสองฝ่าย ถ้าคนฝ่ายไทยจะมีการเกี่ยวข้องเป็นความกับคนฝรั่งเศสก็ให้คนฝ่ายไทยมาบอกกับกงสุลฝรั่งเศสๆ จะว่ากล่าวปลอบโยนเปรียบเทียบให้ยอมแล้วกันโดยดีทั้งสองฝ่าย ถ้าทั้งสองฝ่ายไม่ตกลงยอมกันกงสุลฝรั่งเศสจะพาตัวไปหาเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกงสุลฝรั่งเศสจะว่ากล่าวตัดสินให้โดยข้อตรง ถ้าคนฝ่ายไทยเป็นความกันเองก็ดี ฤ็าเป็นความกับคนชาติอื่นๆ ก็ดี กงสุลฝรั่งเศสก็ไม่เอาเป็นธุระ ถ้า

คนฝรั่งเศสวิวาทกันเองก็ดี ฤๅคนฝรั่งเศสวิวาทกับคนประเทศยุโรปอื่นๆ ก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทย ก็ไม่เอาเป็นธุระ เว้นแต่คนฝรั่งเศสวิวาทกับคนประเทศยุโรปอื่นๆ เป็นการใหญ่ถึงยิงปืนฆ่าฟันกันตาย กฎหมายในประเทศสยามว่าเลมิดเมืองท่านมีความผิด กงสุลจะต้องว่าโทษผู้ที่กระทำผิดให้สมควร กงสุลฝรั่งเศสกับกับตันเรือฝรั่งเศสจะต้องบังคับคนในลำกำปั่นฝรั่งเศส ฝ่ายไทยจะไม่เอาเป็นธุระ ถ้าเรือรบฝรั่งเศสไม่มีอยู่ที่กรุงเทพฯ กงสุลมีคนอยู่น้อย ฝรั่งเศสต่อฝรั่งเศสวิวาทกันขึ้น กงสุลจะไปขอเจ้าพนักงานฝ่ายไทยให้ไปช่วยระงับ เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะให้คนไปช่วยระงับคนที่วิวาทกันนั้นกว่าจะเรียบร้อยดี

ข้อ 9 ว่า ถ้าคนฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในประเทศสยามทำผิดต่อไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับเอาตัวผู้ที่ทำผิดไปส่งให้กงสุลฝรั่งเศส ๆ ต้องทำโทษให้ตามกฎหมายฝรั่งเศสถ้าคนฝ่ายไทยไปทำผิดต่อคนฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจะมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับคนฝ่ายไทยผู้กระทำผิดมาทำโทษให้ตามกฎหมายประเทศสยาม

ข้อ 10 ว่า ถ้าเรือลูกค้าเมืองฝรั่งเศสจะเข้ามาค้าขายตามทะเลในเขตแดนประเทศสยามพบปะสลัดสัตว์เข้าไปล้นดีเรือลูกค้าชาติฝรั่งเศส ท่านเสนาบดีแลผู้สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายไทย จะให้ทหารแลเรือรบออกช่วยเหลือตามเรือสลัดให้เต็มอำนาจฝ่ายไทยที่จะทำได้ ถ้าจับตัวสลัดได้แล้ว ขุนนางฝ่ายไทยจะทำโทษตามกฎหมายฝ่ายไทย สินค้าของคนชาติฝรั่งเศสที่สลัดเอาไปนั้น จะพบที่แห่งใดก็ดีฤๅจะได้น้อยเท่าใดก็ดี จะเสียเท่าไรจะดีเท่าไรให้มอบให้กับกงสุลฝรั่งเศส ๆ จะได้คืนให้กับเจ้าของถ้าฝ่ายไทยตามจับสลัดแลผู้ร้ายแลสินค้าของคนชาติฝรั่งเศสด้วยเต็มใจเต็มอำนาจไม่ได้แล้ว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะมาบอกชี้แจงให้กงสุลรู้แล้วก็ไม่ต้องชี้ของ ถ้าผู้ร้ายมาลักของ ๆ คนชาติฝรั่งเศสที่อยู่ในประเทศสยาม เจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็จะช่วยสืบเสาะติดตามให้เต็มกำลังอำนาจฝ่ายไทยติดตามเต็มอำนาจไม่ได้แล้ว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะมาบอกชี้แจงให้กงสุลรู้แล้วก็ไม่ต้องชี้ของ

ข้อ 11 ว่า ถ้าลูกเรือในกำปั่นรบ แลเรือลูกค้าฝรั่งเศสหลบหนีไป กงสุลฝรั่งเศสแลกับตันนายเรือฝรั่งเศสจะมาบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะเอาธุระช่วยติดตามให้เต็มอำนาจจับตัวได้แล้วจะเอาตัวไปมอบให้กับกงสุล ถ้ากงสุลไม่อยู่จะเอาตัวมอบให้กับตันนายเรือฝรั่งเศส ถ้าคนฝ่ายไทยทำผิดด้วยกฎหมายฝ่ายไทยหนีไปอยู่ในบ้านเรือนคนฝรั่งเศสก็ดี ในกำปั่นฝรั่งเศสก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไปชี้แจงบอกกับกงสุล ๆ จะจับเอาตัวส่งให้กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยโดยเร็ว กงสุลฝรั่งเศสกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไม่เข้ากับคนหลบหนี

ข้อ 12 ว่า ถ้าคนฝรั่งเศสที่เข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในประเทศสยามกู้เงินคนฝ่ายไทยไปก็ดี ฤๅซื้อสินค้าคนฝ่ายไทยก็ดี แลมีเหตุขาดทุนด้วยการต่างๆ ไม่มีเงินจะใช้ให้กับคนฝ่ายไทย

ที่เป็นเจ้าหน้าที่กงสุลจะเอาของ ๆ คนที่เป็นลูกหนี้ ตามมีมากน้อยเท่าใด แบ่งใช้ให้กับเจ้าหน้าที่ตามกฎหมายฝรั่งเศส เมื่อเจ้าหน้าที่แลเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปบอกกับกงสุล กงสุลจะเอาธุระเจ้าหน้าที่ช่วยริบเอาของ ๆ ลูกหนี้ที่มีอยู่แต่ก่อน ๆ ที่เมืองนี้ก็ดี ที่เมืองอื่น ๆ ก็ดี ในเวลาที่วันชำระมาแบ่งให้เจ้าหน้าที่เสร็จแล้วลูกหนี้มันจะไปทำมาหาได้มีกำไรขึ้นด้วยสิ่งอื่น ๆ ภายหลังวันชำระเจ้าหน้าที่เดิมจะกลับไปทวงเอาอีกไม่ได้

ข้อ 13 ว่า ถ้าคนฝ่ายไทยเป็นหนี้คนฝรั่งเศสหลบหนีไป เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะช่วยติดตามให้เต็มอำนาจ ถ้าคนฝรั่งเศสเป็นหนี้คนฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะไปบอกกงสุล ๆ ชำระให้

ข้อ 14 ว่า ถ้าคนฝรั่งเศสจะเข้ามาตายในประเทศสยาม ถ้าคนฝ่ายไทยตายในประเทศฝรั่งเศสก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายไทยฝรั่งเศสจะเอาของ ๆ คนที่ตายให้กับคนฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสที่ควรจะได้มรดกถ้าไม่มีผู้จะรับมรดก ต้องเอาของ ๆ คนที่มอบให้กับกงสุลแลเจ้าพนักงานฝ่ายไทย

ข้อ 15 ว่า เรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามาทอดอู่ได้แต่เพียงนำด่านเมืองสมุทรปราการ ถ้าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ให้บอกท่านเสนาบดีฝ่ายไทยให้รู้ก่อน ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ขึ้นมาจอดอู่ที่ไหนก็ขึ้นมาจอดได้

ข้อ 16 ว่า ถ้าเรือรบฝรั่งเศสก็ดี เรือลูกค้าฝรั่งเศสก็ดี ชำรุดควรจะเข้าอู่ ขุนนางในเรือรบฝรั่งเศสจะต้องบอกกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยเห็นว่าเรือชำรุดจริง ควรจะขึ้นมาเข้าอู่ที่กรุงเทพฯ ก็ให้ขึ้นมาซ่อมแปลงเข้าอู่ที่กรุงเทพฯ ถ้าเรือลูกค้าฝรั่งเศสมีเหตุต้องพยุ ฤาเรือเกยหาดเกยหินเสียที่แห่งใดใดในประเทศสยาม ผู้สำเร็จราชการเมืองนั้นรู้ข่าวก็จะไปช่วยเก็บของรับคนแล้วจะให้คนไปบอกกับกงสุลที่อยู่ใกล้กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะช่วยสงเคราะห์เก็บของที่ควรจะได้ให้กับเจ้าของให้ได้กลับไปบ้านเมือง

ข้อ 17 ว่า ถ้าเรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสจะเข้ามาค้าขายในประเทศสยาม ได้เสียค่าภาษีขาเข้าขาออก ตามกฎหมายซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาต่อไปข้างน่าในฉบับนี้แล้ว จะไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมและค่าธรรมเนียมอื่น ถ้าท่านเสนาบดีฝ่ายไทยจะให้เรือลูกค้าประเทศอื่น ๆ ก็ดี มีผลประโยชน์ประการใด ก็จะต้องให้เรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสมีผลประโยชน์เหมือนกัน

ข้อ 18 ว่า เรือลูกค้าชาติฝรั่งเศสจะบรรทุกสินค้าเข้ามาขายในประเทศสยาม สินค้าขาเข้าต้องเสียภาษีร้อยละสามทุกสิ่ง จะเสียเป็นเงินก็ได้ จะเสียให้เป็นของก็ได้ สุดแต่ใจเจ้าของจะเสีย ถ้าราคาสินค้าของไม่ตกลงกันลูกค้าฝรั่งเศสต้องบอกกับกงสุล ๆ กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะเรียกพ่อค้าคนหนึ่งฤาสองคนมาทั้งสองฝ่าย ให้ช่วยตีราคาพอสมควร สินค้าที่ลูกค้า

ฝรั่งเศสได้เสียภาษีร้อยละสามแล้วจะไปรวมขายแห่งเดียว ฤฯจะแบ่งขายให้ลูกค้าไปไม่ต้องเสียภาษีอีก ถ้าของเสียภาษีร้อยละสามแล้วของจำหน่ายไม่ได้จะเหลือกลับออกไปมาน้อยเท่าใด ต้องคิดภาษีสิ่งของที่เหลือคนให้กับเจ้าของให้ครบถ้าสินค้าบรรทุกเข้ามาไม่ได้ขึ้นขึ้นจากเรือแลออกขาย ก็ไม่ต้องเสียภาษี

ข้อ 19 ว่า สินค้าในประเทศสยามเมื่อบรรทุกลงเรือก็ดี ที่ยังไม่ได้ขึ้นลงเรือก็ดี จะต้องเสียภาษีมากน้อยเท่าใด ตามซึ่งได้กำหนดไว้ในหนังสือพิกัดที่ได้ปิดตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่บรรดาสินค้าเหล่านั้นจะต้องมีภาษีขึ้นเดียว ถ้าเสียภาษีเมื่อบรรทุกลงเรือไปต่างประเทศแล้ว ก็ไม่ต้องเสียภาษีในประเทศสยามแลค่าธรรมเนียมอื่นๆ ถ้าเสียภาษีในประเทศสยามแล้ว เมื่อบรรทุกลงเรือก็ไม่ต้องเสียภาษีแลค่าธรรมเนียมอื่นๆ อีก

ข้อ 20 ว่า ภาษีสินค้าที่ได้กำหนดไว้ในหนังสือสัญญา อย่าให้มากทวีขึ้นไป เมื่อลูกค้าฝรั่งเศสจะเสียภาษีสินค้าเมื่อเขาเข้ามา แลเมื่อขึ้นบกออกไปจากประเทศสยามเสร็จแล้วจะขายสินค้าที่บรรทุกเข้ามาแต่ต่างประเทศก็ได้ จะบรรทุกสินค้าในประเทศสยามออกไปก็ได้เว้นไว้แต่สินค้าที่ฝ่ายไทยห้ามไม่ให้บรรทุกเข้ามาขาย เมื่อทำหนังสือสัญญาแล้วก็ขายไม่ได้แต่เข้า ปลาเกลือ เมื่อท่านเสนาบดีฝ่ายไทยเห็นว่าขัดสน จะห้ามไม่ให้ลูกค้าบรรทุกออกไปก็ได้ แต่ให้บอกกับลูกค้าฝรั่งเศสให้รู้ก่อนวันห้ามเดือนหนึ่ง แต่เข้าของลูกค้าฝรั่งเศสที่ได้ซื้อไว้แล้วแต่ก่อนหมายประกาศห้าม เมื่อมีหมายประกาศห้ามวันใด กงสุลจะมาบอกกับเจ้าพนักงานให้รู้ว่าลูกค้าคนนั้นได้ซื้อเข้าไว้แล้วเท่านั้นๆ เข้าในจำนวนนั้นลูกค้าจะบรรทุกออกไปนอกประเทศก็ได้ เงินทองผ่านเข้าของเสบียงอาหารของกินเครื่องใช้สำหรับตัว ไม่ต้องเสียภาษี ถ้าฝ่ายไทยลดภาษีค่าธรรมเนียมให้ฝ่ายไทยก็ดี และลูกค้าชาติอื่นๆ ก็ดี มากน้อยเท่าใดก็ต้องลดให้ลูกค้าฝรั่งเศสเหมือนกัน

ข้อ 21 ว่า กงสุลฝรั่งเศสจะต้องบังคับให้กับต้นแลลูกค้าฝรั่งเศส ทำตามกฎหมายที่ติดอยู่กับหนังสือสัญญาซึ่งปิดตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะต้องช่วยให้ลูกค้าฝ่ายไทยถือตามกฎหมายที่ติดอยู่กับหนังสือสัญญานี้เหมือนกัน กงสุลฝรั่งเศสกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะคิดจัดแจงเพิ่มเติมกฎหมาย หวังจะรักษาหนังสือสัญญาให้เจริญทั้งสองฝ่ายก็ได้ เงินที่ปรับโทษของที่รับลูกค้าเพราะทำผิดสัญญานี้ จะต้องส่งเปนของสำหรับแผ่นดินในประเทศสยาม

ข้อ 22 ว่า เมื่อพ้น 12 ปี นับแต่หนังสือสัญญาปิดตราสำหรับแผ่นดินเข้ามาเปลี่ยนแปลงแล้วถ้าฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมเปลี่ยนแปลงข้อใดๆ ในหนังสือสัญญานี้ แลข้อใดๆ ในกฎหมายค้าขาย แลพิกัดภาษีที่ติดอยู่กับหนังสือสัญญานี้ แลกกฎหมายที่จะทำต่อไปภายหน้าเมื่อ

ได้บอกให้รู้ก่อนปีหนึ่งแล้วจะตั้งขุนนางฝ่ายไทยฝ่ายฝรั่งเศสเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมได้ตามแต่เห็น
ควรด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ข้อ 23 ว่า หนังสือสัญญานี้ได้เขียนอักษรไทยอักษรฝรั่งเศสข้อความอย่าง
เดียวกันเอาเป็นแน่ได้ทั้งอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส กฎหมายแลพิกัดสินค้าได้เขียนเป็นอักษรไทย
อักษรฝรั่งเศสอย่างเดียวกัน เอาเป็นแน่ได้ทั้งอักษรไทยอักษรฝรั่งเศส

ข้อ 24 ว่า หนังสือสัญญานี้ต้องออกไปปิดตราสำหรับแผ่นดินเมืองฝรั่งเศสเข้า
มาเปลี่ยนกันกับหนังสือสัญญาที่ปิดตราสำหรับแผ่นดินประเทศสยาม กำหนดปีหนึ่งนับแต่วันลง
ชื่อปิดตราหนังสือสัญญา ฤกว่าก่อนยังไม่ครบปีปิดตราสำหรับแผ่นดินแล้วก็เปลี่ยนกันได้เมื่อใด
หนังสือสัญญาเข้ามาเปลี่ยนกันแล้วหนังสือสัญญานี้จึงมีอำนาจใช้ได้ ฝ่ายไทยแลฝ่ายฝรั่งเศส
จะต้องถือตามหนังสือสัญญาทั้งสองฝ่ายเหตุฉนี้ผู้มีอำนาจทั้งสองฝ่ายได้ทำหนังสือสัญญา
เขียนเป็นอักษรไทยสามฉบับ อักษรฝรั่งเศสสามฉบับข้อความถูกต้องกันได้ลงชื่อปิดตราไว้ด้วยกัน
ทั้งสองฝ่าย ทำไว้ ณ กรุงเทพมหานครมรรตณโกสินทรมหินทรายุทธยา ณ วันศุกร์เดือนเก้าขึ้น
สิบสี่ค่ำปีมโรงนักษัตรอัฐศก จุลศักราช 1218 ปี ภาษาฝรั่งเศสเปนวันตะระระตีที่ 15 เดือนออกเกตซ์
คฤชตศักราช 1856 ปี เปนปีที่ 6 ในราชสมบัตินี้แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(ตราครั้ง)

มองตี่ง

(ตราพระนารายณ์ทรงนาค)

กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

(ตราพระจันทรมณฑล)

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรม

มหาพิไชยญาติ

(ตราพระคชสีห์)

เจ้าพระยาศรีวิวงษ์

สมุหพระกะลาโหม

(ตราบัวแก้ว)

เจ้าพระยาวรวิวงษ์มหาโกษาธิบดี

(ตรายมชี่สิงห์)

เจ้าพระยายมราช

กฎหมายสำหรับพ่อค้าฝรั่งเศส ซึ่งจะเข้ามาค้าขายในประเทศไทย

ข้อ 1 ว่า กับต้นนายเรือพ่อค้าฝรั่งเศสมาค้าขายในประเทศไทย เมื่อเข้ามาถึงนอกสันดอนก็ดี ฤจะเข้ามาถึงปากน้ำเมืองสมุทรปราการก็ดี จะต้องมาบอกเจ้าพนักงานที่ด่านเมืองสมุทรปราการว่าเรือมาแต่ประเทศนั้นๆ มีลูกเรือกี่คน มีปืนกี่บอก จะต้องทอดสมออยู่ที่หน้าด่านเมืองสมุทรปราการ แล้วจะต้องเอาปืนใหญ่กระสุนดินดำลงบันทุกเรือเจ้าพนักงานมอบให้กับขุนนางเจ้าพนักงานฝ่ายไทยที่เมืองสมุทรปราการ แล้วต้องมีขุนนางกรมการฝ่ายไทยคนหนึ่งฤสองคนกำกับเรือขึ้นมาจนถึงกรุงเทพฯ

ข้อ 2 ว่า ถ้าเรือฝรั่งเศสมิได้เอาปืนแลกระสุนดินดำขึ้นไว้ที่เมืองสมุทรปราการตามกฎหมายนี้ต้องเอาเรือกลับลงไป เอาปืนและกระสุนดินดำขึ้นไว้เสียที่เมืองสมุทรปราการแล้วต้องปรับไหมเงิน 800 บาทด้วยไม่ฟังกฎหมายนี้ ถ้าเอาปืนกระสุนดินดำขึ้นไว้แล้ว เสียเงินค่าปรับไหมแล้ว เรือจะเลยขึ้นมา ณ กรุงเทพมหานครก็ได้

ข้อ 3 ว่า ถ้าลูกค้าชาติ ฝรั่งเศสศขึ้นมาทอดสมอที่กรุงเทพฯ แล้วถ้าไม่ได้เป็นวันอาทิตย์ฤเป็นวันบุญใหญ่ของฝรั่งเศส กับต้นนายเรือฝรั่งเศสต้องเอาหนังสือสำหรับล่าแลบาญชีสิ่งของซึ่งมีมาในลำเรือฝรั่งเศส มอบให้กับกงสุลฝรั่งเศสใน 24 ชั่วโมง ถ้ามิได้ส่งหนังสือแลบาญชีสิ่งของใน 24 ชั่วโมงฤส่งบาญชีไม่ครบจำนวนสิ่งของในลำเรือ ต้องปรับไหมเงิน 400 บาท แต่ว่ายอมให้กับต้นนายเรือฝรั่งเศสแก้บาญชีสิ่งของที่หลงลืมในระหว่าง 24 ชั่วโมง ตั้งแต่ได้ส่งหนังสือกงสุลฝรั่งเศสนั้นไม่ต้องปรับไหมเอาเงิน ถ้ากงสุลฝรั่งเศสได้หนังสือสำหรับล่าแลบาญชีสิ่งของในลำเรือเสร็จแล้ว กงสุลฝรั่งเศสจะเขียนบาญชีให้กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยที่ได้เรียกภาษี ว่าเรือจุกี่ตอน ๆ มีของสิ่งนั้นเท่านั้น ๆ เจ้าพนักงานฝ่ายไทยต้องให้หนังสือเปิดระวางแล้วจะได้เรียกภาษีตามพิกัด ถ้ากับต้นนายเรือฝรั่งเศสขนของขึ้นก่อนยังมิได้หมายเปิดระวางเจ้าพนักงาน ฤลักขายของที่ทะเลก็ดี ที่แม่น้ำก็ดี จะต้องปรับไหมเงิน 800 บาท ของที่ลักขายจับได้นั้นต้องริบเอาเปนของสำหรับแผ่นดินในประเทศไทย

ข้อ 4 ว่า ถ้าเรือลูกค้าฝรั่งเศสขนของออกแล้ว บันทุกของที่จะออกไปเสียภาษีให้เสร็จแล้วได้ทำบาญชีจำนวนของให้กงสุลครบจำนวนแล้ว กงสุลต้องขอหนังสือเบิกช่องต่อเจ้าพนักงานฝ่ายไทยเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะให้หนังสือเบิกช่องกับกงสุล ถ้าไม่มีการเกี่ยวข้องสิ่งใด กงสุลจะคืนหนังสือสำหรับล่าให้กับต้นนายเรือฝรั่งเศสปล่อยเรือให้ช่องไปต้องมีเจ้าพนักงานฝ่ายไทยกำกับเรือลงไปจนถึงเมืองสมุทรปราการ ถ้าเจ้าพนักงานที่เมืองสมุทรปราการไปตรวจดูที่กำปั่น

เสร็จแล้ว ปืนแลกระสุนดินดำที่เอาขึ้นไว้ส่งให้กับต้นนายเรือฝรั่งเศสไป เจ้าพนักงานที่เมืองสมุทรปราการจะต้องมีเครื่องแต่งตัวเป็นสำคัญให้รู้ว่าเป็นคนพนักงานที่ด่านเมือง จะลงไปกำกับอยู่ที่เรือลูกค้าฝรั่งเศส ลงไปได้แต่คนหนึ่งฤสองคนจะไปมากไม่ได้ เว้นไว้แต่เมื่อจะลงไปรับของนั้นจะไปหลายคนก็ได้

พิกัตภาษีนอกแลใน ซึ่งจะเรียกเอาตามหนังสือสัญญา

ข้อ 1 ว่า เป็นพิกัตสินค้าภาษีชั้นในไม่ต้องเสียเลย เสียแต่เมื่อบรรทุกลงเรือ เสียภาษีอย่างนี้

ที่ 1	งาช้าง	หาบละ 10 บาท	ที่ 27	เปลือกหางไหล	หาบละ 2 สลึง
ที่ 2	รง	หาบละ 6 บาท	ที่ 28	เนื้อไม้	หาบละ 2 บาท
ที่ 3	นรมาท	หาบละ 50 บาท	ที่ 29	หนังกระเบน	หาบละ 3 บาท
ที่ 4	กระวาน	หาบละ 14 บาท	ที่ 30	เชากวางแก่	หาบละ 1 สลึง
ที่ 5	เร่ว	หาบละ 6 บาท	ที่ 31	เชากวางอ่อน	ลิบเอาหนึ่ง
ที่ 6	หอยแมลงภู่	หาบละ 1 บาท	ที่ 32	หนังกวาง	ร้อยละ 8 บาท
ที่ 7	ขนนกกระทง	หาบละ 10 บาท	ที่ 33	หนังทราย	ร้อยละ 3 บาท
ที่ 8	หมากแห้ง	หาบละ 1 บาท	ที่ 34	เอ็นเนื้อ	หาบละ 4 บาท
ที่ 9	กรักชี	หาบละ 2 บาท	ที่ 35	หนังโคกระบือ	หาบละ 1 บาท
ที่ 10	หุปลาขาว	หาบละ 6 บาท	ที่ 36	กระดุกข้าง	หาบละ 1 บาท
ที่ 11	หุปลาดำ	หาบละ 3 ไพ	ที่ 37	กระดุกเสือ	หาบละ 5 บาท
ที่ 12	ผลกระเบา	หาบละ 2 สลึง	ที่ 38	เชากระบือ	หาบละ 1 สลึง
ที่ 13	หางนกยูง	ร้อยละ 10 บาท	ที่ 39	หนังข้าง	หาบละ 1 สลึง
ที่ 14	กระดุกโคกระบือ	หาบละ 3 ไพ	ที่ 40	หนังสือ	ผืนละ 1 สลึง
ที่ 15	หนังแรด	หาบละ 2 สลึง	ที่ 41	เกล็ดลิ้ม	หาบละ 4 บาท
ที่ 16	หนังเฒ่า	หาบละ 1 สลึง	ที่ 42	ครึ่ง	หาบละ 5 สลึง
ที่ 17	อกเต่า	หาบละ 1 บาท	ที่ 43	ปานใบ	หาบละ 6 สลึง

ที่ 18	กระดองตมบน้ำ	หาบละ 1 บาท	ที่ 44	ปลาแห้ง	หาบละ 6 สลึง
ที่ 19	ปลิงทะเล	หาบละ 3 บาท	ที่ 45	ปลาใบไม้	หาบละ 1 สลึง
ที่ 20	กระเพาะปลา	หาบละ 3 บาท	ที่ 46	ฝาง	หาบละสองสลึงเฟื้อง
ที่ 21	รังนกชน	ลิบเอาสอง	ที่ 47	เนื้อเคมแห้ง	หาบละ 2 บาท
ที่ 22	ปีกนกกระเตน	ร้อยละ 6 บาท	ที่ 48	เปลือกโปลง	หาบละ 1 สลึง
ที่ 23	สีเสียด	หาบละ 2 สลึง	ที่ 49	ไม้แดง	หาบละ 2 สลึง
ที่ 24	เบจี้	หาบละ 2 สลึง	ที่ 50	ไม้ดำ	หาบละ 5 บาท
ที่ 25	พุงทลาย	หาบละ 2 สลึง	ที่ 51	เข้าสาร	เกวียนละ 4 บาท
ที่ 26	กำยาน	หาบละ 4 บาท	ที่ 52	เข้าเปลือก	เกวียนละ 2 บาท

ข้อ 2 ว่า เปนของที่เสียภาษีชั้นในตามพิกัดนี้ ภาษีนั้นจะเรียกมากขึ้นไปไม่ได้ ถึงจะบรรทุกำป็นไปไม่ต้องเสีย

ที่ 53	น้ำตาลทรายขาว	หาบละ 2 บาท	ที่ 60	งาเมล็ด	12 เอาหนึ่ง
ที่ 54	น้ำตาลทรายแดง	หาบละ 1 สลึง	ที่ 61	ไหมลาว	12 เอาหนึ่ง
ที่ 55	ฝ้ายเม็ด ฝ้ายบด	ลิบลดหนึ่ง	ที่ 62	ซีผึ้ง	12 เอาหนึ่ง
ที่ 56	พริกไทย	หาบละ 1 บาท	ที่ 63	ไซเนื้อ	หาบละ 1 บาท
ที่ 57	ปลาทุ	หมื่นละ 1 บาท	ที่ 64	เกลือ	เกวียนละ 6 บาท
ที่ 58	ถั่วทุกอย่าง	12 เอาหนึ่ง	ที่ 65	ยาสูบ	พันละ 6 สลึง
ที่ 59	กุ่มแห้ง	12 เอาหนึ่ง			

ข้อ 3 ว่า บรรดาสิ่งของทั้งปวง นอกจากพิกัดที่เขียนไว้ในหนังสือที่เสียกันอยู่ใน บ้านเมืองเท่าไร ให้เรียกขึ้นอยู่แต่เท่านั้น อย่าให้เรียกเพิ่มทวีขึ้นไป แล้วอย่าให้เรียกภาษีเป็น 2 ชั้น เมื่อบรรทุกลงเรือไม่ต้องเสียภาษีอีก

ข้อ 4 ว่า ปืนแลกระสุนดินดำ อาวุธต่าง ๆ จำเพาะแต่จะขายได้กับเจ้าพนักงาน ฝ้ายไทย ฤเจ้าพนักงานฝ้ายไทยยอมให้ขายกับคนอื่น ๆ ก็ขายได้

สาระสำคัญของสนธิสัญญาว่าด้วยภาษีศุลกากรฉบับวันที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2427

มาตราที่ 1 คนเยอรมันจะนำสุราเข้ามาขายในพระราชอาณาเขตได้แต่ต้องเสียภาษีร้อยละสิบและสุรานั้นต้องมีคุณภาพเท่าที่ได้กำหนดไว้

มาตราที่ 2 การทดสอบคุณภาพของสุรานั้นจะต้องประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ชาวยุโรปซึ่งรัฐบาลไทยเป็นผู้แต่งตั้งมา และเจ้าหน้าที่จากสถานกงสุลเยอรมัน ถ้าไม่อาจตกลงกันได้ต้องหากคนกลางตัดสิน

มาตราที่ 3 ถ้าสุราไม่ได้ขนาดตามที่ตกลงกันได้ รัฐบาลไทยจะให้เวลาสามเดือนสำหรับขนย้ายออกนอกประเทศถ้าชัดเจนรัฐบาลมีสิทธิที่จะริบเอาสุรานั้นมาทำลายได้ แต่ต้องคืนภาษีที่เก็บไว้ก่อน

มาตราที่ 4 พ่อค้าจะจำหน่ายสุราปลีกได้ก็ต่อเมื่อได้รับใบอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ของไทยก่อนเจ้าหน้าที่ดังกล่าวจะต้องไม่ปฏิเสธที่บอกใบอนุญาต เว้นแต่ในกรณีที่มีเหตุขัดข้องซึ่งพร้อมที่จะมีคำอธิบายไปยังสถานกงสุลเยอรมัน

มาตราที่ 5 คนในบังคับเยอรมันสามารถนำสุราเข้ามาจำหน่ายได้ทั้งปลีกและส่ง โดยมีสิทธิเท่าเทียมกับคนในบังคับประเทศอื่นๆ รวมทั้งคนในบังคับสยาม

มาตราที่ 6 ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดจะบอกเลิกสัญญาได้ก็ต่อเมื่อครบหกเดือนแล้ว นอกจากนี้สัญญาทางพระราชไมตรีนั้น ยังมีผลบังคับทุกข้อจนกว่าจะได้ประกาศใช้สัญญานี้ และถ้าได้เลิกสัญญานี้แล้วสัญญาทางพระราชไมตรีก็ยังคงมีผลบังคับทุกประการเหมือนกับก่อนที่จะได้ตกลงทำสัญญานี้

หนังสือสัญญา 9 ข้อ*

ข้าพเจ้า พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม ข้าพเจ้ากรมอดตองเปนนากา ข้าพเจ้ามองซิเออร์ปาวีร์แปร์ซิดองเดอลากอมิศจองฝรั่งเศส ได้พร้อมกัน ณ เมืองแกลงกลางกัน ทั้ง 2 ฝ่ายที่จะจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยในเมืองลิสสองจุไทย เมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวน ได้พร้อมกัน ตกลงที่จะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาเวอนแมนต์ ทั้ง 2 ฝ่าย ยังมีได้ตกลงแบ่งเขตแดนกันนั้น จะรักษาการไว้กว่าจะตกลงต่อไปข้างล่างนี้

1. ซึ่งจะรักษาในระหว่างซึ่งเกาเวอนแมนต์ ยังมีได้ตกลงกันนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในตำบลลิสสองจุไทย ฝ่ายทหารไทยจะตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหก แลเมืองพวนตั้งรักษาการอยู่กว่าเกาเวอนแมนต์ทั้ง 2 ฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตแดนกัน ทหารไทยจะไม่ล่วงเข้าไปเขตที่ทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ฝ่ายทหารฝรั่งเศสก็ไม่ล่วงเข้าไปในเขตที่ทหารไทยตั้งอยู่เหมือนกัน

2. เมืองแกลงนั้นทหารไทย แลทหารฝรั่งเศสจะพร้อมกันตั้งรักษาการอยู่ในเมืองแกลงทั้ง 2 ฝ่ายกว่าเกาเวอนแมนต์จะแบ่งเขตแดนตกลงกัน กองทหารไทยและทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่เมืองแกลงทั้ง 2 ฝ่ายนั้นจะรักษาการโดยสุภาพเรียบร้อยทั้ง 2 ฝ่าย เมื่อทหารไทยจะมีการหรือจะใช้คนไปมาในตำบลที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝรั่งเศสทราบก่อน จะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควร เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสจะมีการหรือจะใช้คนมาในตำบลที่ไทยตั้งอยู่ก็ให้บอกกล่าวให้ฝ่ายไทยทราบก่อนจะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควร ซึ่งกล่าวมาในข้อ 2 ฝ่ายซึ่งตั้งอยู่แต่ที่เมืองแกลงนี้

3. ฝ่ายเมืองไลยนั้นฝรั่งเศสได้ตั้งรักษาอยู่แล้ว บัดนี้ คำเหิน คำก๊วย บุตรท้าวไลย เข้ายอมฝรั่งเศสแล้วแต่ คำสาม คำฮุย ท้าวมวยซึ่งอยู่ในกองทัพไทยนั้น ขอให้ฝรั่งเศสช่วยส่งไปหาบิดา และให้กลับถึงเมืองด้วยจะได้เป็นการเรียบร้อยต่อไป แต่คนเมืองหลวงพระบางซึ่งฮ่อตีเอาไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยส่งคืนมายังเมืองแกลงยังกองทัพไทยที่ตั้งอยู่นั้น

4. ฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนนั้น กองทหารไทยได้ตั้งรักษาอยู่หลายตำบลฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงนอกจากเขตหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนออกไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ล่วงเข้ามาในเขตตำบลนั้นเหมือนกัน

5. พวกฮ่อ ซึ่งเป็นโจรผู้ร้ายยังตั้งอยู่หลายตำบลตามเขตญวน เขตลิสสองจุไทย เขตหัวพันห้าทั้งหก และเขตพวนนั้น จะช่วยจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยทั้ง 2 ฝ่าย

6. เจ้าพนักงานกงเซอร์เวฝ่ายไทยจะได้ตรวยเซอร์เวไปในที่ ๆ ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสจะให้หนังสือมาให้ทำการไปไม่ให้มีอันตรายเหมือนดังฝ่ายไทยได้จัดการรักษาอันตรายไปกับการเซอร์เวของฝรั่งเศสนั้นจะส่งจนถึงเองหัวพันห้าทั้งหกซึ่งกองทหารไทยตั้งอยู่

7. ราษฎรในเมืองแกลง ซึ่งถูกใจผู้ร้ายรบกวนเที่ยวแตกอยู่ในป่าดงหลายตำบล นั้น ฝ่ายไทยจะประกาศให้กลับมาอยู่ภูมิลำเนาเดิม ตามความสมัครของราษฎร ไม่เป็นการขัดขวางความสมัครของคนเหล่านั้น

8. จะได้เรียนกรรมการทำวชนซึ่งเป็นหัวหน้าที่อยู่ในเมืองแกลงเวลานั้นเท่าใดมา พร้อมกันทั้งสองฝ่าย พุดชี้แจงไม่ให้ทำวชนแลราษฎรเป็นที่หวาดหวั่น ที่กองทหารตั้งอยู่ทั้ง 2 ฝ่ายนั้นเพื่อจะรักษาการสงบเรียบร้อยให้ทำวชน แลราษฎรตั้งอยู่เปนสุขต่อไป

9. ส่วนหนังสือราชการฝ่ายฝรั่งเศสที่จะส่งไปยังเมื่อหลวงพระบาง หรือฝ่ายเมืองหลวงพระบางจะส่งขึ้นมายังเมืองแกลงฝ่ายไทยจะช่วยเปนธุระรับหนังสือราชการนั้นส่งไปมาให้โดยสะดวกด้วย

ซึ่งได้จัดการกล่าวมาข้างต้นนี้ทั้ง 9 ข้อ ได้พร้อมกันทั้ง 2 ฝ่ายเห็นตกลงกัน ได้เซ็นชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้ทั้ง 2 ฝ่าย

เมืองแกลง ณ วัน คำ ปีชวดสัมฤทธิศก 1250

ณ วัน คำ ปีจอ จ.ศ. 1250 เวลาบ่าย

หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส แต่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112²

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีพับลิกกรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะจับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้วในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ แลเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศสนั้น ให้สนิทยิ่งขึ้นจึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญาฉบับนี้ คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ได้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ คณาภัยกรมมหาดจักรีและแควร์ลียองดอนเนอร์ แลจุลวรามาภรณ์อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง และที่ปรึกษาแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิกกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซีเออร์เลออร์ซาลส์มารีเลอมีร์เอตวาลีร์ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์แครนด็ออฟฟิเซอร์ลียองดอนเนอร์ แลจุลวรามาภรณ์อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง แลที่ปรึกษาแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่งเมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอำนาจ และได้เห็นเปนการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ได้ตกลงทำข้อสัญญาดังมีต่อไปนี้

ข้อ 1 คอเวอนแมตส์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ผังซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ 2 คอเวอนแมตส์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่่น้อยไปไว้ฤาใช้เดินในทะเลสาบก็ดี ในแม่น้ำโขงก็ดีแลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันใดมิกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3 คอเวอนแมตส์สยามจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย คู ฤาที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราบ และในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้นๆ กับคนใช้เป็นกำลังแต่เพียงที่จะเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำฤาพลเกณฑ์สรรพด้วยอาวุธเปนทหารอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

²ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่มเพิ่มเติม, หน้า 113.

ข้อ 5 คอเวอนแมนต์สยามจะรับผูกขาดกับคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือนแต่ปีนี้เป็นไปในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช 1218 คฤศศักราช 1856 นั้นด้วย คอเวอนแมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าออกในจังหวัดที่ได้กล่าวไว้ในข้อ 3 แล้วยังจนกว่าจะได้ตกลงกันคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ 6 การซึ่งจะอุดหนุนการเดินทางเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเอนที่จะทำได้ในฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกัณฑ์ ถูตั้งท่าเรือจอดกัณฑ์ ทำที่ไว้ฟันแลด่านกัณฑ์ คอเวอนแมนต์สยามรับว่าเมื่อคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเอนที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสกัณฑ์ คนในบังคับฤาคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสกัณฑ์ ปรมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 เมื่อถึงหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้นฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8 คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลได้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมีที่เมืองนครราชสีมาแลเมืองน่านเป็นต้น

ข้อ 9 ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ 10 สัญญานี้จะได้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในเวลาสี่เดือนตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้ อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ได้ลงชื่อแลประทับตราหนังสือสัญญานี้สองฉบับเหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(เห็นพระนาม) เทวะวงษาโรประการ

สัญญาฉบับย่อ³

ท่านผู้มีอำนาจเต็มในการที่ทำสัญญาทั้งสองฝ่าย ได้จัดการตกลงในสัญญาฉบับนี้บรรดาการทั้งหลายแลข้อความทั้งปวง ซึ่งพียงนำไปให้เป็นการอันได้กระทำสำเร็จตามหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ซึ่งทำไว้ลงวันนี้ แลตามหนังสืออันมีเวลาที่ได้รับแล้ว เมื่อวันที่ 5 สิงหาคม ที่ล่วงมาแล้วนั้น เป็น

ข้อ 1 ว่า ด้านหนังสือที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่งตั้งแต่วันที่ 5 กันยายน

ข้อ 2 บรรดาป้อม ค่าย คู อันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวในข้อ 3 ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ 3 ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคำแลที่คำมวนนั้นเจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะได้ชำระตัดสิน แลผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะได้ช่วยในการตัดสิน แลจะกำกับลงโทษตามคำตัดสินนั้นคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสรักษาอำนาจไว้ ในการที่จะเห็นชอบว่าคำตัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควรถ้ายังถ้ายังไม่พอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีตระกูลการผู้ที่คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาด้วยทั้งสองฝ่ายนั้นตัดสินใหม่

ข้อ 4 ว่า คอเวอนแมนต์สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ถ้าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง แลคนเขมรผู้ต้องกักขังอยู่ด้วยสรรพเหตุใด ๆ นั้นทั้งสิ้น คอเวอนแมนต์สยามจะไม่ขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการที่คนชาวเมืองในฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้น จะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ข้อ 5 ว่า บางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำกับพวกพ้องของเขานั้นเจ้าพนักงานกรมท่าผู้หนึ่งจะได้นำไปส่งยังสถานทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับธงฝรั่งเศส แลเครื่องวุธซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้

ข้อ 6 คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะได้ตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะได้กระทำ การสำเร็จแล้วตามข้อความในหนังสือสัญญานี้ แลเป็นต้นว่าจนถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จ แลเป็นการสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายปากตะวันออก แลฝั่งขวาปากตะวันตก เพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ใน

³ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่มเพิ่มเติม, หน้า 116.

หนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้ข้อ 3 นั้น อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อ และได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้ไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำไว้สองฉบับเหมือนกันว่าราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร
ศก 112

(เห็นพระนาม) ทเวะวงชสโรประการ

บันทึกวาจา⁴

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงวิตกว่าจะเลิกถนนด้าน
บางแห่งที่อยู่ไกลๆ นั้นไม่ทันวันที่ 5 ตุลาคม ด้วยมีสิ่งมีอันที่จะทำไปไม่ได้จริงๆ อยู่

ท่านมองซิเออร์ เลอร์ มิเดว็ลเลอร์ ตอบว่า เป็นอันพอสมควรแล้วที่คอเวอนแมนส์
สยามจะขอเวลาเลื่อนให้เข้าไปอีก บอกชื่อตำบลด้านกับเวลาที่สูญเสียขณะเมื่อได้ชี้แจงให้เหตุอัน
สมควรว่าจำเป็นต้องเข้าไปอีกเมื่อใด ก็คงจะยอมตกลงให้เลื่อนเวลาเมื่อนั้น

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงถามว่า ความในข้อ 2
นั้นชักจูงไปถึงต้องรื้อป้อมปราการโบราณที่ไม่ใช่แล้ว และที่ไม่ใช่สำหรับทหารมาหลายปีนานแล้ว
แลเป็นที่ที่มีลักษณะสำคัญในพงษาวดารเหมือนอย่างเช่น กำแพงเมืองพระตะบอง เป็นต้น นั้น
ด้วยฤา

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า อันป้อมค่ายคู่นั้น ต้องเข้าใจว่าการก่อสร้าง
สำหรับกับการทหารซึ่งจะใช้ต่อสู้ได้เท่านั้น ไม่ได้เลงเองถึงกำแพงเมืองซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในพงษาวดาร

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการทรงถามว่า ศาลสำหรับ
อุทธรณ์ความตามข้อ 3 นั้น จะตั้งที่แห่งใด

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กล่าวถึงศาลซึ่งมีระการไทยกับฝรั่งเสศ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงเห็นว่า ความข้อนี้ก็
จะเป็นสาเหตุที่ให้คนไทยต้องพ้นไปจากตระลาการของตนตามธรรมเนียมเก่าเน็ดมา

⁴ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่มเพิ่มเติม, หน้า 118.

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กรุงสยามเป็นเมืองที่มีอำนาจศาล แลการอันนี้ก็ไม่ได้คิดทำขึ้นอย่างใหม่ ด้วยมีศาลปนกันตั้งอยู่เสียก่อนแล้ว ในความข้อ 5 สัญญาน้อยนี้

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงถามว่า บางเขียนได้เข้าไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสเสียแล้ว และเมื่อการเป็นดังนี้จะให้เจ้าพนักงานพาตัวไปส่งยังราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ก็ไม่ได้

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า ถ้าบางเขียนเข้าไปอยู่ในแดนฝรั่งเศสแล้ว ความข้อนี้ก็ไม่ต้องทำตามอยู่เอง การที่ยังยื่นความข้อนี้ไว้ ก็เพราะเป็นการจำเป็นที่คอเวอนแมนต์สยามจะต้องทำให้เห็นจริงว่าคนผู้นี้ได้กลับคืนไปจริงแล้ว เหตุฉะนี้ พระเจ้าน้องยาเธอจะต้องทรงมีหนังสือต่างหากให้ทราบทั่วแต่ที่ตำบลใดซึ่งบางเขียนได้ออกไปจากแดนสยามเพื่อที่จะได้ทราบได้ว่าไปอยู่ ณ แห่งใดด้วย ความข้อนี้ต้องใช้ได้ในตัวล้ามแลทหาญวนนั้นด้วยเหมือนกัน ถ้าบางเขียนแลคนสในบังคับฝรั่งเศสอื่นๆ นั้นยังอยู่ในกรุงสยามแล้วข้อความนี้ก็ป็นอันใช้ได้ในความข้อ 6 นั้น

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงขอให้อธิบายความในคำว่า การสงบเรียบร้อยนั้น

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสสงวนความข้อนี้ไว้เพื่อว่าจะเกิดความยุ่งยากถาจลาจล ซึ่งคนไทยจะไปก่อเหตุขึ้น

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงวิตกว่า ตามความที่ว่านี้ ก็จะมีผู้หาเหตุกล่าววอยู่ได้เสมอว่า การยังไม่สงบเรียบร้อยว่าคนไทยไปก่อการนั้นขึ้น

มองซิเออร์ เลอร์ มิเตอร์วิลล์ว่า หนังสือสัญญาทางไมตรีแลสัญญาอันนี้ ทำด้วยความเชื่อกันโดยสุจริต แลว่าความสำคัญที่เชื่อกันโดยสุจริตนี้ ย่อมเป็นใหญ่ในกิจการงานของผู้มีอำนาจเต็มสำหรับทำสัญญา แลว่าถ้าได้เถียงกันในความเชื่อโดยสุจริตนี้แล้วก็ไม่มีทางที่จะปรึกษาหารือกันได้อยู่เอง

(ลงพระนาม) กรมหลวงทรงถามว่า จะนับเอาได้ถ้าไม่ว่าจะเลิกถอนไปจากจันทบุรี ในเวลาเมื่อทหารไทยได้เลิกถอนกลับคืนมาหมดแล้ว

มองซิเออร์ เลอร์ มิเตอร์วิลล์ตอบว่า ยังไม่ได้ก่อน การนี้ที่แรกคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสต้องให้เห็นจริงว่า คอเวอนแมนต์สยามได้กระทำให้สำเร็จตามข้อความในหนังสืออันติเมกาลนั้นเสียก่อน

(ลงพระนาม) กรมหลวงทรงถามว่า จะให้ทำอะไรจึงจะเห็นความจริงของคอเวอนแมนต์สยาม เพื่อว่าจะได้ถึงเวลาเลิกถอนไปจากจันทบุรีนั้น

มองซิเออร์ เลอร์ มิเดอวิเลอ์ตอบว่า คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์ที่จะรักษาเมืองจันทบุรีไว้ แล้วว่าประโยชน์ที่หมายของฝรั่งเศสนั้น ก็มีแต่จะเร่งให้ทำการให้แล้วแก่กันเร็ว เพื่อที่จะไม่ได้เปลืองเงินที่ใช้ในการตั้งอยู่ที่นั่น แล้วว่าการอันนี้ก็ยอมมาไครยความเชื่อกันโดยสุจริตเท่านั้น

เขียนที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

(เห็นพระนาม) เทวะวงษาโรประการ

หนังสือสัญญา

ระหว่าง

กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส

ทำเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122⁵

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลท่านประธานาธิบดีรีบลิคฝรั่งเศส มีความปรารถนาจะผูกพันทางไมตรีแลจะให้ความไว้วางใจซึ่งมีอยู่ต่อกัน ในระหว่างประเทศทั้งสองมั่นคงขึ้นแลเพื่อจะระงับความยากบางอย่าง ซึ่งได้เกิดขึ้นจากกรณีที่ตีความหมายของหนังสือสัญญาใหม่น้อยที่ได้ทำไว้เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112 จึงได้ตกลงทำหนังสือสัญญาน้อยขึ้นใหม่ฉบับหนึ่ง เพื่อประโยชน์นี้จึงได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น

พระยาสุรียานุวัตร อรรคราชทูตพิเศษ แลผู้มีอำนาจเต็มของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ณ สำนักนี้ท่านประธานาธิบดีรีบลิคฝรั่งเศส เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่หนึ่งเลย เครื่องอิสริยาภรณ์เลยองดอนเนอร์ชั้นที่สอง ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

⁵พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา), ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่ และอนุสัญญา ระหว่างกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศส, หน้า 46-55.

ฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคฝรั่งเศสนั้น

มองซีเออร์ เทโอฟิล เดลคาสเซ เดบูเต เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ฯลฯ ฯลฯ

ฯลฯ

ผู้ซึ่งเมื่อได้ส่งหนังสือมอบอำนาจให้ตรวจดูซึ่งกันและกัน เห็นเป็นอันถูกต้องแบบอย่างดีแล้วได้ปรึกษาตกลงกันทำสัญญาเป็นข้อดังต่อไปนี้

อนุสัญญานี้ได้รับการแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญากันที่กรุงปารีส เดือนธันวาคม

ค.ศ.1904

ข้อ 1

เขตรแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งตั้งตั้งแต่ปากคลองกะพงพลูข้างฝั่งชายทะเลสาบเป็นเส้นเขตรแดนตรงทิศตะวันออก ไปจนบรรจบถึงคลองกะพงจามตั้งแต่นี้ต่อไปเขตรแดนเป็นเส้นตรง ทิศเหนือขึ้นไปจนบรรจบถึงภูเขาพนมดงรัก (คือภูเขาบันทัด) ต่อนั้นไป เขตรแดนเนื่องไปตามแนวยอดภูเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำเสนแลดินแดนน้ำตกแม่น้ำของฝ่ายหนึ่งกับดินแดนน้ำตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่ง จนบรรจบภูเขาผาด่างแล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขาบันน้ำ จนบรรจบถึงแม่น้ำของ ตั้งตั้งที่บรรจบนี้ขึ้นไป แม่น้ำของเป็นเขตรแดนของกรุงสยามตามความข้อ 1 ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 112

ข้อ 2

ฝ่ายเขตรแดนในระหว่างเมืองหลวงพระบางข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ แลเมืองพิไชยกับเมืองน่านนั้น เขตรแดนตั้งตั้งปากน้ำเหืองที่แยกแม่น้ำของ เนื่องไปตามกลางลำน้ำเหืองจนถึงที่แยกปากน้ำตามเลยขึ้นไปตามลำน้ำตามจนบรรจบถึงยอดภูเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แห่งหนึ่งที่ เขาภูแดนดินตั้งตั้งที่นี้ เขตรแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือตามแนวยอดภูเขาบันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำของ แลดินแดนน้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา จนบรรจบถึงปลายน้ำคอบ แล้วเขตรแดนต่อเนื่องไปตามลำน้ำคอบจนบรรจบกับแม่น้ำของ

ข้อ 3

จะได้กำหนดเขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับดินแดนที่เป็นแผ่นดินอินโดจีน ฝรั่งเศส รัฐบาลทั้งสองฝ่ายที่ได้ทำสัญญากันนี้ต่างจะตั้งข้าหลวงผสมกันไปทำการกำหนดเขตแดนนี้ การกำหนดเขตแดนนี้จะทำลงตามเขตแดนที่ได้กำหนดไว้ในข้อ 1 และข้อ 2 ทั้งจะกำหนดลงในดินแดนที่อยู่ในระหว่างทะเลสาบกับทะเล

เพื่อจะทำให้การของข้าหลวงผสมสะดวกขึ้น แลเพื่อจะหลีกเลี่ยงเสียจากความยากทุกสิ่งทุกอย่างที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในการกำหนดเขตแดนในดินแดนซึ่งอยู่ในระหว่างทะเลแลทะเลสาบนั้นเมื่อก่อนที่จะตั้งข้าหลวงผสมรัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันเสียก่อนว่าจะกำหนดที่สำคัญแห่งใดเป็นที่หมายกำหนดเขตแดนในดินแดนนี้แห่งใดเป็นเขตแดนที่จะจดเลખต้น

จะได้ตั้งข้าหลวงผสม แลข้าหลวงนี้จะตั้งต้นทำการใน 4 เดือน ภายหลังจากวันรับอนุญาตใช้หนังสือสัญญาฉบับนี้

ข้อ 4

รัฐบาลสยามยอมเสียสละอำนาจ ซึ่งเป็นเจ้าของแผ่นดินเมืองหลวงพระบางที่อยู่ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ

เรือค้าขายแลแพไม้ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้นล่องได้โดยสะดวกปราศจากการขัดขวางในตอนแม่น้ำของ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของคนไทย มีอำนาจที่จะขึ้นล่องได้โดยสะดวกปราศจากการขัดขวางในตอนแม่น้ำขวาง ซึ่งไหลตลอดที่ดินแดนของเมืองหลวงพระบาง

ข้อ 5

เมื่อได้ตกลงกันตามข้อความ ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 ตอนที่ 2 ว่าด้วยเรื่องกำหนดเขตแดนในระหว่างทะเลสาบแลทะเลแล้ว แลเมื่อรัฐบาลสยามได้แจ้งความให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสทราบโดยทางการว่า ดินแดนซึ่งเป็นผลแห่งการที่จะได้ตกลงกัน กับที่ดินแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดนตามที่ได้กำหนดไว้ในข้อ 1 ข้อ 2 ในหนังสือสัญญาฉบับนี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะรับเอาได้เมื่อใดแล้วกองทหารฝรั่งเศสซึ่งได้เข้าตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่วคราวหนึ่ง คราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญา วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 จะออกจากเมืองจันทบุรีในทันใด

ข้อ 6

ข้อสัญญาข้อ 4 ในหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 นั้นเป็นอันยกเลิกเปลี่ยนแปลงข้อสัญญาตามความต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสัญญาว่า พลทหารซึ่งจะได้ให้ส่งไปหรือจะให้ตั้งประจำอยู่ในเขตรแคว้นที่น้ำตก แม่น้ำของข้างฝ่ายกรุงสยามนั้น จะเป็นพลทหารชาติไทย ในได้บังคับนายทหารชาติไทย อยู่เสมอ มีความยกเว้นอย่างเดียวกับสัญญาข้อนี้ให้เป็นประโยชน์แก่ตำรวจภูธรไทย ซึ่งนายทหารชาติเดนมาร์กบังคับอยู่ในขณะนี้ ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะเปลี่ยนนายทหารเหล่านี้ให้เป็นนายทหารของชาติอื่น รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อน

ในเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยแขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ แลเมืองศรีโสภณนั้น รัฐบาลสยามสัญญาจะให้มิแต่กองพลตระเวน ซึ่งเป็นที่ต้องการสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อย คนที่จะให้เป็นพลตระเวนนี้ จะเกณฑ์เอาแต่ลั้วคนที่เปนชาวเมือง ณ ที่นั้น

ข้อ 7

ถ้าในกาลภายหน้า รัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลองทางรถไฟ ที่ในดินแดนลุ่มน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายของกรุงสยาม (มีทางรถไฟที่จะให้เป็นทางติดต่อจากกรุงเทพฯ ไปถึงที่แห่งใดในแคว้นลุ่มแม่น้ำนี้โดยเฉพาะ) แม้ว่าจะทำการเหล่านี้ไปมิได้แต่โดยลำพังเจ้าพนักงานไทย แลโดยทุนของไทย รัฐบาลสยามจะปรึกษาให้ตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศส ส่วนการที่จะทำสำหรับให้การต่างๆ ที่กล่าวนี้เป็นผลประโยชน์ขึ้นก็เหมือนกัน

ในการที่จะใช้ท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ในแคว้นน้ำตกแม่น้ำของข้างฝ่ายของกรุงสยามก็ดีทั้งภายในพระราชอาณาเขตร้นอกไปจากแคว้นแคว้นนี้ก็ดี เป็นความเข้าใจกันว่าจะไม่ตั้งพิกัดเก็บเงินให้ต่างกัน ให้เป็นการผิดไปจากหลักฐาน ซึ่งจะต้องทำให้เสมอกันในการค้าขาย ดังได้สัญญาไว้ในหนังสือสัญญาทั้งหลายที่กรุงสยามได้ลงชื่อ

ข้อ 8

ในที่ที่จะทำการให้สำเร็จไปตามความข้อ 6 ของหนังสือสัญญาใหญ่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 นั้น รัฐบาลสยามจะอนุญาตที่ดินเป็นขนาดกว้างยาว ตามซึ่งจะได้อำหนดให้แก่รัฐบาลรับปลีก ณ ที่ต่างๆ ข้างฝั่งขวาแม่น้ำของ คือ

ที่ที่เชียงคาน หนองคาย เมืองไชยบุรี ที่ที่ปากน้ำก่า (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐกับที่ปากน้ำมูล (ฝั่งขวาหรือฝั่งซ้าย)

รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันในการที่จะเอาสิ่งกีดกันไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำน้ำมูนตอนที่อยู่ระหว่างเมืองพิบูลมังสาหาร กับแม่น้ำของ ถ้าเห็นว่าการนั้นจะทำให้สำเร็จไปไม่ได้หรือว่าจะเปลืองเงินเกินไป รัฐบาลทั้งสองจะช่วยกันจัดแจงทำทางบกให้ไปมาถึงกันได้ ในระหว่างเมืองพิบูลมังสาหารและแม่น้ำโขง

รัฐบาลทั้งสองจะตกลงกันด้วยว่า ในระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับเขตรแดนเมืองหลวงพระบางดังที่ได้กำหนดลงไว้ในข้อ 2 ของหนังสือสัญญาฉบับนี้ จะให้มีทางรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินทางเรือที่ไม่สะดวกในแม่น้ำของ ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ

ข้อ 9

ตั้งแต่เดี๋ยวนี้ไป เป็นการตกลงกันแล้วว่า รัฐบาลทั้งสองจะช่วยให้มีทางรถไฟตั้งแต่เมืองพนมเปญไปถึงเมืองพระตะบองขึ้นให้ได้โดยสะดวก การก่อสร้างแลการที่จะกระทำให้มีผลประโยชน์ขึ้นนั้นรัฐบาลทั้งสองจะทำเองโดยลำพัง ส่วนถนนในที่ดินแดนของรัฐบาลใดรัฐบาลนั้นรับทำ หรือรัฐบาลทั้งสองจะยินยอมพร้อมกันให้บริษัทไทยปนกับฝรั่งเศสบริษัทใดทำก็ได้

ข้อ 10

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศส เช่นกับที่มีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่จะได้ยอมรับกันทั้งสองฝ่ายว่า ได้เข้าจดทะเบียนอยู่ในรายชื่อนั้นโดยเหตุอันไม่สมควร เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้ส่งสำเนารายชื่อเหล่านี้ให้แก่เจ้าพนักงานไทย

บุตร หลาน ของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ในได้อำนาจศาลฝรั่งเศสเช่นนี้จะไม่มีอำนาจที่จะอ้างเข้าอยู่ในทะเบียนได้ ถ้าหากว่าคนเหล่านี้ไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญาต่อความข้อนี้ไปในหนังสือสัญญาน้อยฉบับนี้

ข้อ 11

คนกำเนิดประเทศเอเชีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในได้อำนาจโดยตรงของกรุงฝรั่งเศสหรือในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันปกครองของกรุงฝรั่งเศสนั้นจะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยาม เมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส

ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีแผ่เผื่อต่อไปถึงหลานของคนเหล่านี้

ข้อ 12

ในการที่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจศาล ซึ่งตั้งแต่นี้ต่อไป คนฝรั่งเศสแลคนในบังคับฝรั่งเศสในกรุงสยาม จะต้องเข้าอยู่ในไต่บั้บังคับโดยไม่มีที่ยกเว้นเลยนั้น รัฐบาลทั้งสองได้ตกลงกันทำข้อสัญญา ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้ขึ้นใช้แทนข้อสัญญาที่มีอยู่แต่ก่อน

1. ในความอาญา คนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสจะอยู่ในไต่บั้บังคับ ตระลาการศาลฝรั่งเศสเท่านั้น

2. ในความแพ่ง คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นโจทก์ฟ้องคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศส จะต้องฟ้องต่อศาลกงสุลฝรั่งเศส

คดีทั้งปวงซึ่งคนไทยเป็นจำเลย ศาลไทยสำหรับพิจารณาคดีความต่างประเทศซึ่งได้ตั้งไว้ ณ กรุงเทพฯ จะพิจารณาคัดสิน

ยกเว้นเสียแต่ที่ในมณฑลพายัพ คือ เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน ความอาญาแลความแพ่งทั้งปวงซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสมีคดี ศาลต่างประเทศไทยจะพิจารณาคัดสิน

แต่เป็นความเข้าใจกันว่า ในคดีความทั้งปวงนี้ กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะไปอยู่ในศาลเมื่อเวลาชำระได้หรือจะให้มีผู้แทนผู้หนึ่ง ซึ่งได้รับอำนาจตามสมควรแล้วไปอยู่ที่ศาลในเวลาชำระก็ได้แลเมื่อเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ผลผลประโยชน์ของความยุติธรรมจะทำความแนะนำทักท้วงขึ้นได้ทุกอย่าง

ในคดีความซึ่งคนฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำเลยนั้น ถ้าในระหว่างความพิจารณากงสุลฝรั่งเศสเห็นเป็นเวลาสมควรที่จะถอนคดีความนั้นออกเสียโดยทางที่จะทำหนังสือขอไปเมื่อใดก็ได้

คดีความนี้ก็ต้องส่งต่อไปยังศาลกงสุลฝรั่งเศส ซึ่งตั้งแต่เวลานั้นไปจะพิจารณาคดีนั้นได้ตามลำพัง แลเจ้าพนักงานไทยจะสงเคราะห์ช่วยธุระแก่ศาลนั้นด้วย

การฟ้องอุทธรณ์ต่อคำตัดสินทั้งปวงของศาลสำหรับพิจารณาคดีความต่างประเทศก็ดี ของศาลต่างประเทศสำหรับมณฑลพายัพที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นก็ จะต้องไปฟ้องอุทธรณ์ที่ศาลอุทธรณ์ กรุงเทพฯ

ข้อ 13

ในกาลภายหน้า เรื่องการที่ชาวต่างประเทศเอเชีย ซึ่งมีได้เกิดอยู่ในดินแดนที่ตรงอยู่ในอำนาจหรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส หรือผู้ซึ่งมิได้เปลี่ยนชาติโดย

ถูกต้องตามกฎหมายจะเข้าเป็นคนอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสได้นั้น รัฐบาลของบริบลังก์จะ
ได้รับอำนาจเท่ากับอำนาจซึ่งกรุงสยามจะยอมให้แก่ประเทศใดในกาลภายหน้า

ข้อ 14

ข้อความทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในหนังสือสัญญาใหญ่ สัญญาน้อยแลสัญญาทั้งปวง
ซึ่งได้เขียนขึ้นในภาษาฝรั่งเศสแลภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศสจะเป็นหลักข้างเดียว

ข้อ 15

ถ้าเกิดความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญา ซึ่งได้เขียน
ขึ้นในภาษาฝรั่งเศสแลภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศสจะเป็นหลักข้างเดียว

ข้อ 16

หนังสือสัญญาน้อยนี้ จะต้องมีอนุญาตในกำหนด 4 เดือน ตั้งแต่วันที่ได้ลงชื่อ
หรือให้เร็วกว่านั้น ถ้าจะกระทำได้

ในการที่จะให้เป็นพยานสำคัญนั้น ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อไว้ใน
หนังสือสัญญานี้แลได้ประทับตราลงไว้ด้วยกัน

ได้ทำที่กรุงปารีส (เป็นสองฉบับเหมือนกัน)

ณ วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122

(ลงนามและประทับตรา) พระยาสุรียา

(ลงนามและประทับตรา) เคลคาสเซ

หนังสือสัญญา
ระหว่าง
กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส
ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.125 (ค.ศ.1907)⁶

ด้วยเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 126 หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร อัครราชทูตพิเศษและผู้มีอำนาจเต็มกับมองซิเออร์ปิซอง เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายฝรั่งเศส ได้แลกเปลี่ยนฉบับบริติชหนังสือสัญญาต่อกันเสร็จแล้ว มีข้อความในหนังสือสัญญานั้นดังต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับเปเรลิดินต์แห่งรีพับลิกฝรั่งเศส อาศัยเหตุการณ์อันมีขึ้นเมื่อทำการปักปันเขตแดนเพื่อจะให้สำเร็จตามความในหนังสือสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสศักราช 1904 นั้น มีความประสงค์ที่จะแบ่งปันเขตแดนสยาม ซึ่งติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส ให้แล้วเสร็จเป็นครั้งสุดท้ายโดยทางต่างฝ่ายต่างผ่อนผัน แลกเปลี่ยนเขตแดนต่อกับประการหนึ่งอีกประการหนึ่งมีความประสงค์ที่จะให้การที่เกี่ยวข้องกัน ในระหว่างสองประเภทนี้สะดวกขึ้นโดยแก้ไขจัดใช้วิธีอำนาจเป็นแบบเดียวแลให้คนในป้องกัน ฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในกรุงสยามมีกรรมสิทธิ์มากขึ้นอีกด้วย จึงได้ตกลงกันทำหนังสือสัญญาใหม่ฉบับหนึ่งแล้ว ได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจเต็มสำหรับการทำหนังสือสัญญานี้ทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการภราดร มหาจักรีบรมราชวงศ์ แลตราครองออฟฟิศเซีย ลียงคอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ฝ่ายหนึ่ง

ฝ่ายเปเรลิดินต์แห่งรีพับลิกฝรั่งเศส นั้น มองซิเออร์ วิกตอร์เอมิล มารี โยเซฟ คอลแลง (เดอปลังซี) อัครราชทูตพิเศษและผู้มีอำนาจเต็มของรีพับลิกฝรั่งเศส ตราออฟฟิศเซีย ลียงคอนเนอร์ กับลองสตรุกของปักลิกอีกฝ่ายหนึ่ง

ต่างได้รับหนังสือมอบอำนาจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ที่ได้สอบสวนกันเห็นถูกต้องตามแบบอย่างแล้ว จึงได้พร้อมกันตกลงทำสัญญา มีข้อความดังกล่าวต่อไปนี้

⁶ กองบรรณสาร, กระทรวงการต่างประเทศ, แฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญา "การเจรจาทำสนธิ - สัญญาเขตแดนไทย-ฝรั่งเศส", ศักราช 2449 (1907).

ข้อ 1

รัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐกับเมืองศรีโสภณ ให้แก่กรุงฝรั่งเศสตามกำหนดเขตแดน ดังว่าได้ในข้อ 1 ของสัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดนซึ่ง ตัดท้ายสัญญานี้

ข้อ 2

รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้าย แลเมืองตราดกับทั้งเกาะหลายซึ่ง อยู่ภายใต้แหล่งสิงห์ลงไปจนถึงเกาะกูดนั้นให้แก่กรุงสยาม ตามกำหนดเขตแดนดังว่าไว้ในข้อ 2 ของสัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดนดังกล่าวมาแล้ว

ข้อ 3

การที่จะส่งมอบดินแดนเหล่านี้ซึ่งกันและกันนั้น จะได้จัดให้สำเร็จภายในยี่สิบวัน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญานี้

ข้อ 4

กรรมการรวมกันกองหนึ่ง มีนายทหารแลพนักงานฝ่ายไทยแลฝรั่งเศส ซึ่งสอง ประเทศที่ทำสัญญานี้ จะได้เลือกตั้งขึ้นภายในสี่เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรติไฟสัญญานี้ แล้ว แลให้ไปปักเขตแดนทั้งปวงที่ตกลงกันใหม่นี้ กรรมการนี้จะได้ลงมือปักปันในฤดูที่จะทำการ ได้ทันที แลให้ทำการตามความที่กำหนดที่กล่าวไว้ในสัญญาว่าด้วยปักปันแดนที่ตัดท้ายหนังสือ สัญญานี้

ข้อ 5

บรรดาคนชาวทวีปเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศสผู้ซึ่งจะได้จัด บัญชีตามความข้อ 11 ในหนังสือสัญญานวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสศักราช 1904 นั้น ถ้าเป็นคนที่จดบัญชีในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามภายหลังวันที่ลงชื่อหนังสือ สัญญาฉบับนี้แล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง

อำนาจศาลคดีต่างประเทศฝ่ายสยาม ซึ่งได้ว่าในข้อ 12 ของหนังสือสัญญานลง วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสศักราช 1904 นั้น จะต้องผ่อนใช้ตามสัญญา ว่าด้วยอำนาจศาลที่ตัดท้ายหนังสือสัญญานี้ ให้ขยายใช้ทั่วไปทั้งกรุงสยามสำหรับคนชาวเอเชีย

ซึ่งอยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศสที่ว่าไว้ในข้อ 10 และข้อ 11 ของหนังสือสัญญาเก่าที่กล่าวมาแล้ว แลเป็นคนที่ได้จัดบัญญัติอยู่ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้

วิธีอำนาจศาลอย่างนี้จะเลิกไม่ใช้ต่อไป คือจะเปลี่ยนอำนาจศาลคดีต่างประเทศไทเป็นอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง เมื่อได้ประกาศใช้กฎหมายรวมลักษณะต่างๆ คือกฎหมายรวมลักษณะอาญาหรือโทษ กฎหมายลักษณะแพ่งและการค้าขาย กฎหมายลักษณะวิธีพิจารณาคดี แลกฎหมายลักษณะจัดตั้งศาล

ข้อ 6

คนชาวเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับแลป้องกันของฝรั่งเศส จะได้มีกรรมสิทธิ์เหมือนคนในพื้นที่เมืองตลอดทั่วกรุงสยาม คือ กรรมสิทธิ์ในการถือที่ดิน กรรมสิทธิ์ในการที่จะอยู่หรือจะเที่ยวไปแห่งใด ๆ ได้ไม่มีข้อกำหนดห้ามด้วย

คนเหล่านี้จะต้องเสียภาษีอากร แลส่วน หรือการเกณฑ์ใช้ราชการตามธรรมเนียม แต่จะได้ยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นทหาร แลจะไม่ต้องเสียภาษี หรือค่าแรงแทนเกณฑ์เป็นการพิเศษขึ้นอีก

ข้อ 7

ข้อความทั้งปวง ในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยทั้งปวงที่มีอยู่แต่ก่อน ในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งไม่ได้แก้ไขไว้ในหนังสือนี้ ต้องคงอยู่ตามเดิม

ข้อ 8

ถ้ามีข้อเถียงกันขึ้นในการแปลความหมายของหนังสือสัญญานี้ที่ได้ทำไว้ทั้งภาษาไทยและภาษาฝรั่งเศสนั้นจะต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลัก

หนังสือสัญญานี้จะต้องรติไฟภายในกำหนดสี่เดือนนับตั้งแต่วันที่ได้ลงชื่อหรือก่อนกำหนดนั้นถ้ากระทำได้

หนังสือสัญญานี้ ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อและประทับตราไว้เป็นสำคัญ กระทำอย่างละ 2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร ณ วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤสศักราช 1907

(ลงนามประทับตรา) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

สัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดน ติดทำนหนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.125⁷

เพื่อประโยชน์ ที่จะให้กรรมการซึ่งกล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้ จัดการปักปันเขตแดนให้สะดวกดี และเพื่อที่จะไม่ให้เกิดมีข้อขัดข้องขึ้นได้ ในการปักปันเขตแดน นั้น รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับรัฐบาลของริบปติกฝรั่งเศสจึงได้ยินยอมตกลงกัน ตามความที่กล่าวต่อไป

ข้อ 1

เขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับดินโคชินของฝรั่งเศสนั้น ตั้งแต่ชายทะเลที่ตรงข้ามจากยอดเขาสูงที่สุดของเกาะกูต เป็นหลักแล้ว ตั้งแต่นี้ต่อไปทางตะวันออกเฉียงเหนือถึงสันเขาพนมกระวนแลเป็นที่เข้าใจกันชัดเจนด้วยว่า แม้จะมีเหตุการณ์อย่างไร ๆ ก็ดี ฟากไหล่เขาเหล่านี้ข้างทิศตะวันออกรวมทั้งที่ลุ่มน้ำคลองเกาะปอดด้วยนั้น ต้องคงเป็นดินแดนฝ่ายอินโคชินของฝรั่งเศส แล้วเขตแดนต่อไปตามสันเขาพนมกระวานทางทิศเหนือ จนถึงเขาพนมทม ซึ่งเปนเขาใหญ่ปันน้ำทั้งหลายระหว่างลำน้ำที่ไหลตกอ่าวสยามฝ่ายหนึ่ง กับลำน้ำที่ไหลตกทะเลสาบอีกฝ่ายหนึ่ง ตั้งแต่เขาพนมทมนี้เขตแดนไปตามทิศพายัพก่อนแล้ว จึงไปตามทิศเหนือตามเขตแดนซึ่งเปนอยู่ในปัจจุบันนี้ระหว่างเมืองพระตะบองฝ่ายหนึ่ง กับเมืองจันทบุรีแลเมืองตราดอีกฝ่ายหนึ่ง แล้วต่อไปจนถึงที่เขตแดนนี้ข้ามลำน้ำใสตั้งแต่นี้ต่อไปตามลำน้ำนี้จนถึงปากที่ต่อกับลำน้ำศรีโสภณ แลตามลำน้ำศรีโสภณต่อไปจนถึงที่แห่งหนึ่งในลำน้ำนี้ ประมาณสิบกิโลเมตรหรือสองร้อยห้าสิบเส้นใต้เมืองอาร์ญ ตั้งแต่นี้ตีเส้นตรงไปจนถึงเขาแดงแรก ตรงระหว่างกลางทางช่องเขาทั้ง 2 ที่เรียกว่าช่องตะโกกับช่องเสม็ด แต่ได้เป็นที่เข้าใจกันว่า เส้นเขตแดนที่กล่าวมาที่สุดนี้ จะต้องปักปันกันให้มีทางเดินตรงในระหว่างเมืองอาร์ญกับช่องตะโกคงไว้ในเขตกรุงสยาม ตั้งแต่ที่เขาแดงแรกที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เขตแดนต่อไปตามเขาปันน้ำที่ตกทะเลสาบแลแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับที่ตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่งแล้ว ต่อไปจนตกลำแม่น้ำโขงได้ปากมูน ตรงปากห้วยดอนตามเส้นเขตแดน ที่กรรมการปักปันแดนครั้งก่อนได้ตกลงกันแล้วเมื่อวันที่ 18 มกราคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤศต ศักราช 1907

⁷กองบรรณสาร, กระทรวงการต่างประเทศ, แฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญา "การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดนไทย-ฝรั่งเศส" ศักราช 2449 (1907)

ได้เขียนเส้นพรมแดนประเมินไว้อย่างหนึ่ง ในแผนที่ตามความที่กล่าวในข้อนี้คิด
เนื่องไว้ทำสัญญาด้วย

ข้อ 2

เขตรแดนเมืองหลวงพระบางนั้น ตั้งแต่ข้างทิศใต้ในแม่น้ำโขงที่ปากน้ำเหือง
แล้ว ต่อไปตามกลางลำน้ำเหืองนี้ จนถึงที่แรกเกิดน้ำนี้ที่เรียกว่าภูเขาเมียง ต่อนี้เขตรแดนไปตาม
เขาบันน้ำตกแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับตกแม่น้ำเจ้าพระยาอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงที่ในลำแม่น้ำโขงที่
เรียกว่าแก่งผาโต ตามเส้นพรมแดนที่กรรมการปักปันแดนได้ตกลงกันไว้แต่ ณ วันที่ 16
มกราคม รัตนโกสินทรศก 124 คฤศตศักราช 1906

ข้อ 3

กรรมการปักปันเขตรแดนที่กล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้ จะต้อง
ทำการปักปันหมายเขตรแดนไว้พื้นที่ตามเขตรแดนที่ว่าไว้ในข้อ 1 นี้ ถ้าในเวลาที่กำลังไปทำการปัก
ปันเขตรแดนกันอยู่นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจะมีประสงค์ที่จะเปลี่ยนแปลงเส้นพรมแดนที่ได้ตกลง
ยินยอมกันไว้แล้ว การที่แก้ไขเปลี่ยนแปลงกันนี้ ถึงโดยว่าจะเกิดมีเหตุการณ์อย่างไร ก็ดี
จะต้องทำไม่ให้เป็นทีลวงล้ำเสียประโยชน์ของรัฐบาลสยามด้วย

สัญญานี้ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อและประทับตราไปเป็นสำคัญอย่างละ
2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤศตศักราช 1907

(ลงพระนามแลประทับตรา) เทวะวงศ์โรปกการ

(ลงนามแลประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

**สัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยาม
สำหรับใช้แก่คนชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับหรือในป้องกันฝรั่งเศส
ติดท้ายหนังสือสัญญา ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125
(ค.ศ.1907)⁸**

ตามความที่กล่าวไว้ในข้อ 5 ของหนังสือสัญญาลงวันนั้รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับรัฐบาลของริบปติกฝรั่งเศสมีความประสงค์ที่จะผ่อนผันตั้งแล้จัดการของศาลคดีต่างประเทสนั้นได้ยินยอมตกลงกันดังกล่าวต่อไปนี้

ข้อ 1

ศาลคดีต่างประเทสทั้งหลายนั้นจะได้ตั้งทุกแห่งที่สมควรจะจัดการพิจารณาคดีให้มีขึ้นตามแบบอันดีตามที่จะได้เข้าใจตกลงกันในระหว่างเสนาบดีว่าการต่างประเทสฝ่ายสยามกับราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ

ข้อ 2

อำนาจของศาลคดีต่างประเทสทั้งหลายนั้น จะได้ขยายให้ออกไป คือ
ประการที่ 1 ในคดีความแพ่ง บรรดาความแพ่งหรือคดีในการค้าขาย ซึ่งชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับหรือในป้องกันความของฝรั่งเศสเป็นคู่ความ
ประการที่ 2 ในคดีความอาญา บรรดาคดีที่ทำผิดต่อกฎหมายทุกอย่าง ซึ่งเป็นชาวเอเชียที่อยู่ในป้องกันฝรั่งเศสจะได้กระทำผิดก็ดี หรือจะเป็นผู้ที่ถูกคนอื่นกระทำร้ายก็ด้วยเหมือนกัน

ข้อ 3

ในมณฑลอุดรแลมณฑลอิสานนั้น อำนาจของศาลคดีต่างประเทสจะได้ขยายให้ไปพลางก่อนทั่วทั้งคนชาวเอเชียที่อยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศส ไม่เลือกว่าคนเหล่านี้จะได้จดบาญชีไว้ในที่ว่าการกรุงฝรั่งเศสวันใดๆ

⁸ กองบรรณสาร, กระทรวงการต่างประเทศ, แฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญา "การเจรจาทำสนธิ - สัญญาเขตแดนไทย-ฝรั่งเศส" ศักราช 2449 (1907)

ข้อ 4

อำนาจที่จะเรียกถอนคดีนั้น จะต้องใช้ตามความที่กล่าวไว้ในข้อ 12 ของหนังสือสัญญา ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤศตศักราช 1904

แต่อย่างไรๆ ก็ดี อำนาจนี้จะต้องเลิกไม่ใช้ในคดีทั้งปวงซึ่งเป็นคดีที่อยู่ในกฎหมายลักษณะต่างๆ หรือ อยู่ในพระราชบัญญัติที่ได้ประกาศออกแบบอย่างนั้นในทันที เมื่อได้ส่งกฎหมายหรือพระราชบัญญัติเช่นว่านี้ยังสถานทูตฝรั่งเศสแล้ว แลได้ใช้กฎหมายนั้นด้วย ถ้ามีคดีซึ่งพิจารณาค้างอยู่ในเวลาที่ประกาศใช้กฎหมายลักษณะต่างๆ หรือพระราชบัญญัติดังกล่าวแล้ว กระทั่งการต่างประเทศกับสถานทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ จะได้ปรึกษาตกลงกันเพื่อที่จะพิจารณาคดีที่ค้างอยู่นั้น ณ ศาลใดต่อไปให้สำเร็จตลอดด้วย

ข้อ 5

บรรดาคดีอุทธรณ์คำตัดสินของศาลคดีต่างประเทศทั้งหลายที่ได้พิจารณาความในชั้นต้นนั้นจะส่งให้กงสุลฝรั่งเศสผู้ที่มีอำนาจเขียนความเห็นในคดีนั้นยื่นให้ติดไว้ในสำนวนคดีนั้นด้วยคำตัดสินคดีชั้นอุทธรณ์นั้นจะมีผู้พิพากษาชาวยุโรปลงชื่อด้วย 2 นาย

ข้อ 6

คดีอุทธรณ์ด้วยปัญหากฎหมายนั้น จะร้องอุทธรณ์คำตัดสินของศาลอุทธรณ์ทั้งหลายอีกด้วย

คดีอุทธรณ์อย่างนี้ จะมีขึ้นได้ด้วยเหตุที่จะร้องว่าศาลไม่มีอำนาจจะพิจารณาคดีนั้นแล้ว แลใช้อำนาจผิดและเมื่อกล่าวทั่วไปจะร้องได้ทุกข้อที่ว่าผิดกฎหมาย คำอุทธรณ์อย่างนี้ ศาลฎีกาซึ่งเป็นศาลสูงที่สุดที่ได้พิพากษา

ข้อ 7

ในศาลหนึ่งศาลใดก็ดี ที่ได้พิจารณาคดีแพ่งหรืออาญานั้น ถ้าจะมีคำร้องด้วยศาลไม่มีอำนาจพิจารณาคดีนั้นตามข้อบังคับที่ไว้ในหนังสือสัญญานี้แล้ว ก็ต้องให้ร้องขึ้นก่อนที่จะให้การแก้ความในคดีนั้น

สัญญานี้ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อประทับตราไว้เป็นสำคัญอย่างละ 2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤศตศักราช 1907

(ลงพระนามและประทับตรา) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามแลประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวนวลมรกต ทวีทอง เกิดเมื่อวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2524 สำเร็จการศึกษา ศิลปศาสตร (ประวัติศาสตร์) เกียรตินิยม จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อปีการศึกษา 2546 และได้เข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2547 โดยได้รับทุนผลิตและพัฒนาอาจารย์ จากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยบูรพา